

HUMANIST

MAANDBLAD OVER HUMANISME, MENS EN WERELD

**Is de mens in staat tot vrede
of veroordeeld tot oorlog?**

Tweegesprek over agressie, geweld en conflicten

Hoe de oorlog in mensen voortleeft

Vier dagboeken van jongeren

NUMMER 5/6 MEI 1992 PRIJS: F 4,50

HUMANIST

IS EEN UITGAVE VAN HET
HUMANISTISCH VERBOND

47-STE JAARGANG
NUMMER 5/6
MEI 1992

Redaktie-adres:
Postbus 114, 3500 AC Utrecht
Tel.: 030 - 318145.

Kantooradres:
Oudkerkhof 11,
3512 GH Utrecht.
Fax: 030 - 367104

Redaktie:
Hes van Huizen (hfred)
Ingeborg van Teeseling

Vaste medewerkers:
Marco Broggreve, Ingrid Cramer,
Tom Janssen, Mieke Julien,
Bart Koetsenruijter, Jan Glastra
van Loon, Yoeke Nagel,
Chris Pennarts, Els van Thiel,
Sylvia Weve

Vormgeving:
Hes van Huizen
Rik Tazelaar (Studio ID)

Prepress/ Lithografie/Druk:
Brouwer Offset Utrecht BV

Redaktiecommissie:
Peter Heisterkamp
Saskia ter Kuile
Hans Martens
Bram Roozendaal
Marc Hermesen

Abonnement:
Een jaarabonnement kost f 30,-
Bel 030 - 318145 (Toestel 28)
Leden van het
Humanistisch Verbond
ontvangen het blad gratis.
Zie ook informatie achterin
dit blad.

Advertentietarieven:
De tarieven van febr. 1988
zijn van kracht. Een folder
is op aanvraag verkrijgbaar.

Tekening omslag:
Sylvia Weve

**HET VOLGENDE
NUMMER**
VERSCHIJNT EIND JUNI
KOPIJ DAARVOOR MOET
UITERLIJK 10 JUNI
IN HET BEZIT ZIJN
VAN DE REDACTIE.

Bent u ook geïnteresseerd
in wat mensen drijft
en de wereld draaiende houdt?
Neem dan nu een abonnement
op de Humanist.
Voor slechts drie tientjes
krijgt u het blad
een jaar lang in de bus.

Hoofdfiguren uit de Humanistische traditie

Onlangs verscheen 'Geschiedenis van het humanisme; hoofdfiguren uit de humanistische traditie', onder redactie van Paul Cliteur en Wim van Dooren. Een gedegen overzicht van de ontwikkeling van het humanisme van de oudheid tot nu aan toe; van paidia en humanitas tot zelfbeschikkingsstreven en humanistische emancipatiebewegingen; van Socrates en Plato tot Russell en Fromm. Met 312 pagina's informatie is het geen boek om in één adem uit te lezen, wel om als naslagwerk dicht bij de hand te houden en om je van tijd tot tijd in te verdiepen.

In de winkel kost dit boek f 38,50. Dankzij een financiële bijdrage van Humanistisch Studiecentrum Nederland (HSN) kunnen leden van het HV, Humanitas en De Vrije Gedachte dit boek voor slechts f 27,50 kopen bij het Humanistisch Centrum in Utrecht (Oudkerkhof 11). Wie het thuis gestuurd wil krijgen, moet f 32,50 overmaken (boekprijs + porto) naar giro 58, Humanistische Pers Utrecht o.v.v. "Geschiedenis humanisme".

(INGEZONDEN MEDEDELING)

**STICHTING
STEUNFONDS
PRAKTISCH
HUMANISME**

OUDKERKHOF 11, 3512 GH UTRECHT
TELEFOON 030 - 322786
BANK C & E 69.97.13.889

GIRO 6168

Het STEUNFONDS heeft tot doel het
voortbestaan van het Humanistisch
Verbond te garanderen.

De gelden die het Steunfonds uit nalatenschappen, legaten en schenkingen verkrijgt, komen terecht in een 'basisfonds'. Het rendement van dit fonds, in de vorm van renten en dividenden, gaat jaarlijks naar het Humanistisch Verbond. Daarvan worden de activiteiten gefinancierd op het gebied van het praktisch humanisme. Het basisfonds zelf dient als financiële buffer voor het HV en blijft onaangetast. Voor meer informatie: M vd Lans, 030 - 322786.

In dit meinummer over oorlog en vrede

Is de mens in staat tot vrede

6

Tweegesprek tussen twee deskundigen over de vraag of de mens in staat is tot vrede of veroordeeld tot oorlog. Een lang gesprek over geweld, agressie, conflicten. Over mens en wereld in oorlog en vrede. Jacob Rabbie is sociaalpsycholoog en doet onderzoek waarom mensen agressief worden. Philip Everts is polemoloog en houdt zich bezig met mondiale conflicten. Samen doen ze een poging de vraag te beantwoorden: Is de mens in staat tot vrede?

Hoe de oorlog vaak generaties aanraakt

16

Kinderen, geboren in of na de oorlog, krijgen vaak een erfenis van onverwerkt verdriet en pijn mee van ouders of grootouders. Bij de stichting Kombi kunnen mensen stoom afblazen van jaren opgekropte wrok en kwaadheid. Hoe de oorlog in mensen voortleeft en vrede moeilijk moet worden bevochten.

Vier dagboeken van jongeren

22

Of ze nu zijn geschreven in tijden van oorlog of van vrede, dagboeken van jongeren gaan toch vooral over conflicten met ouders, ontluikende seksualiteit, liefde, vriendschap en eenzaamheid. Oorlog of oorlogsdreiging is toch grotendeels decor. Een kijkje in de dagboeken van Max, Anne, Karin en Lot. Anne schrijft op 30 januari 1943: Ik damp van woede en mag het niet tonen.

Werk samen aan een schone wereld!

15

Er hangt een dikke laag rook en stof om de aarde die er twee jaar geleden nog niet was, meldt astronaut Kathy Sullivan. Laat ook uw stem horen tegen vervuiling en verschraling van de aarde. Stuur uw kaart naar de milieutop in Rio.

En verder: de brievenrubriek, veel HV-nieuws en de radio- en televisieprogramma's van de HOS.

Brieven zijn welkom.
Houdt u het wel kort. De
redactie behoudt zich
het recht voor om
brieven in te korten of
niet te plaatsen.

Verzuiling of integratie?

Met z'n uitspraak over de stichting van islamitische scholen heeft de heer Bolkestein heel wat tongen losgemaakt. Natuurlijk is het zo dat als de zogenaamde christelijken en katholieken volgens de wet bijzondere scholen mogen stichten, je datzelfde recht moeilijk aan anderen kunt onthouden. Wat echter niet wegneemt dat Bolkestein volkomen gelijk heeft als hij zegt dat verzuiling nooit tot beter integratie kán leiden. Wie ogen heeft om te zien, kan dit nu al vele decennia in eigen land waarnemen.

De hier reeds lang bestaande verzuiling naar geloofsopvatting heeft naast vele soorten kerken ook geleid tot opsplitsing in het onderwijs, wat heeft geleid tot een verdeeldheid tot in het oneindige op elk gebied. Heel ons volkje is ingedeeld in algemene, christelijke en katholieke organisaties en verenigingen. Waarbij samenwerking vaak heel moeilijk, zo niet onmogelijk blijkt te zijn en dus ontmoeten de 'aanhorigen' van de verschillende groeperingen elkaar nauwelijks. Natuurlijk kun je zo'n versnipperd tot verscheurd geheel met veel fantasie wel een pluriforme samenleving noemen, maar van werkelijk samenleven kan echt niet worden gesproken. Als je kinderen al vanaf hun prille jeugd opsplijt in een verzuilingsproces, hoeft je niet te verwachten dat dit op latere leeftijd tot betere onderlinge verstandhouding zal leiden. Ik dacht dat humanisten toch voorstanders waren van algemeen openbaar onderwijs en al die sectarische verdeeldheid zouden afwijzen. Te stellen dat tijdelijke verzuiling

(bestaat dat wel?) een goede uitgangspositie is om via meer zelfvertrouwen tot integratie te komen, is natuurlijk een leuk bedenkfel om eigen streven geloofwaardig te doen zijn. Maar de praktijk bewijst hier al vele decennia het onomstotelijke tegendeel. een soortelijke stellingname had ik in de Humanist dan ook eigenlijk min of meer verwacht.

Piet Blauw (Zwaag)

Andere prijs

In het vorige nummer van de Humanist stond als prijs van het boek 'Burgerschap, levensbeschouwing en criminaliteit' foutief f 49,- vermeld. Dat is een tientje te veel, het boek (352 pagina's) kost slechts f 39,-.

Tolerantie is mooi

In het maartnummer van de Humanist stond een artikel over wat humanisme eigenlijk is. Een erg goed artikel, ik kon me daar goed in vinden en daarom ben ik ook abonnee op de Humanist geworden. Er is echter één ding wat me ondertussen is opgevallen, waar ik het niet mee eens ben, denk ik. En dat gaat over tolerantie.

Tolerantie is mooi en verdient inderdaad om naar gestreefd te worden. Maar ik vermoed dat het humanisme wel erg ver gaat daarin. Die streeft naar opperste tolerantie. Mijn mening is dat opperste tolerantie bijvoorbeeld zelfmoord impliceert.

Ik vind dat je niet tolerant kunt (en mag) zijn tegenover intolerantie en fundamentalisme. Onder andere omdat daar zoveel leed mee wordt toegebracht en omdat dat garant staat voor je eigen ondergang. Dat gaat me dus echt te ver. Hooguit kan daar enig begrip voor worden opgebracht, omdat dat weer ergens uit voortkomt. Maar begrip zou in dit geval geen goedpraten mogen worden. Ik ben daarin dus vrij absoluut. Heb ik het mis dat het humanisme tot zo ver gaat? Mis ik nuances?

Madelon ter Kuile
(Amsterdam)

Een bekende 'humanistische' spreuk is:

Wees verdraagzaam tegen iedereen behalve tegen de onverdraagzamen. (Red.)

Het volgende
nummer van de
Humanist verschijnt
niet begin maar
eind juni.

Ik ben bang

Vaak denk ik aan Rushdie. Je hoort bijna niets meer van hem. Ik heb veel te maken gehad met onverdraagzaamheid tussen gereformeerden en katholieken. Op de afdeling waar ik werkte, hadden ze vaak onenigheid met elkaar. Als ik dan zei: 'heb elkaar een beetje lief' of 'jullie aanbidden toch dezelfde God' sloten ze zich aaneen, tegen mij. Ik was een ongelovige en hoorde nergens bij. Ik heb moeten vechten om los te komen van de God uit mijn jeugd. Het Humanistisch Verbond was voor mij een front van buitenkerkelijken tegenover de religieuze invloeden. Samen met anderen spreken over de intolerantie van

mensen die prediken 'heb uw naasten lief gelijk uzelf'. Nu wordt er dikwijls een lans gebroken voor mensen met een ander geloof. Ook in het HV wordt steeds vaker over racisme gesproken, een woord dat veelvuldig verkeerd wordt gebruikt. Het is inmiddels ondenkbaar dat een humanist het ene ras meer waard acht dan het andere. Een mens is een mens en een humanist is tolerant. Toch ben ik bang. Bang voor de intolerantie van de ander. Nu nog hebben religieuzen in ons land het in veel opzichten voor het zeggen. Denk aan abortus, euthanasie en dergelijke. Soetenhorst sprak in de Haagsche Courant over de grenzen van de tolerantie. Fanatiekelingen kunnen zo'n

macht hebben dat een man als Rushdie ter dood wordt veroordeeld.

Ik ben bang.

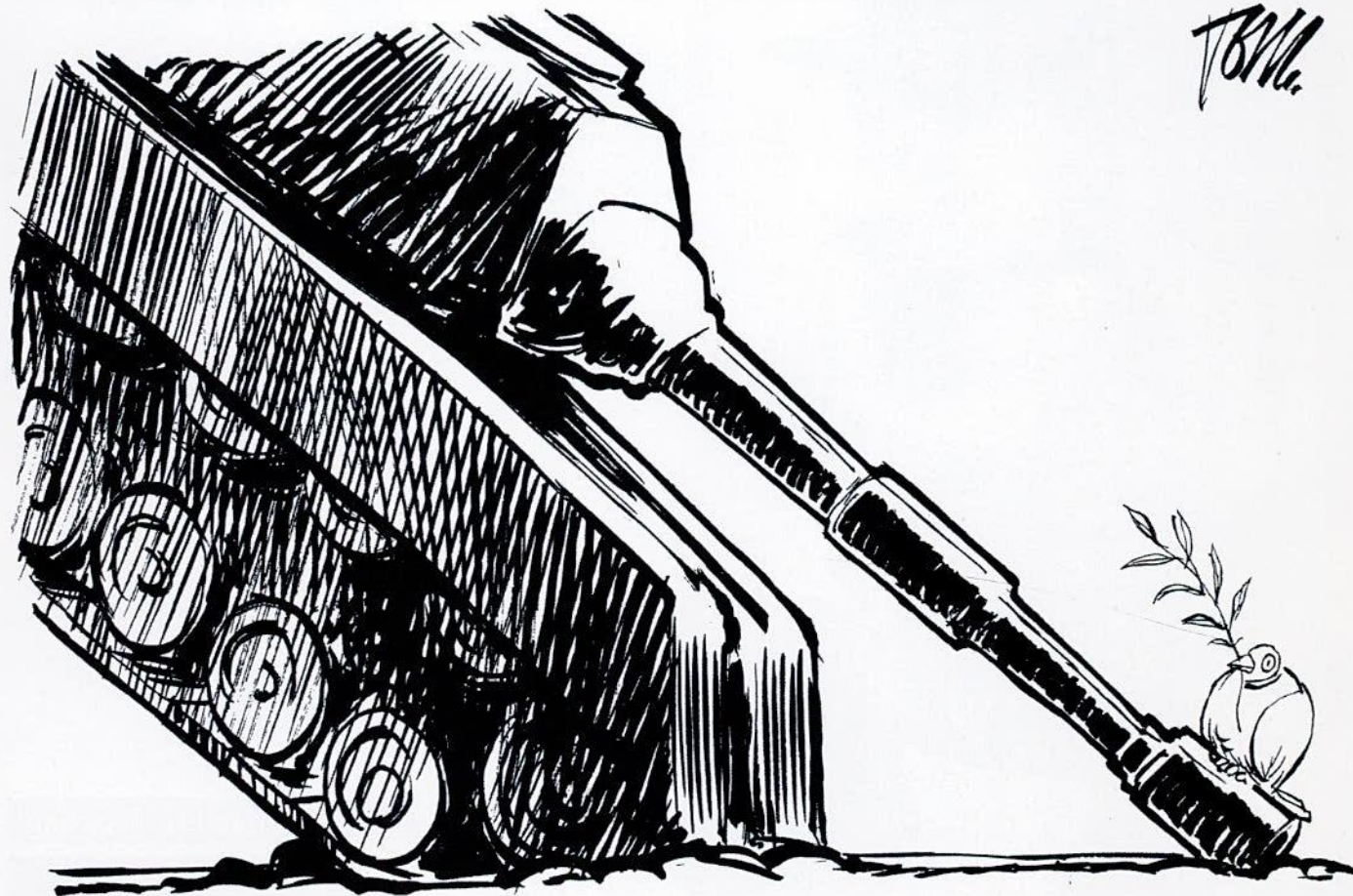
Moeten wij als humanisten niet voortdurend aandacht hebben voor de religies en vooral voor de intolerantie van sommige geloven? Op onze gulden en rijksdaalder staat nog steeds 'God zij met ons'. De koningin eindigt de troonrede met een bede. Dit is intolerant voor degenen die niet in een god geloven. En wij, humanisten? Wij accepteren alles en blijven tolerant.

Truus van Woerden
(Den Haag)

Oproep

Het bestuur van het HV roept leden op zich te melden om namens het HV zitting te nemen in het Actiecomité Tegen Leeftijdscriminatie (ATL) en in het Platform Evaluatie Zedenwet. Schrijf naar: HV, Postbus 114, 3500 AC Utrecht, ter attentie van het directiesecretariaat.

Het in het vorige nummer van de Humanist aangekondigde verhaal over de kinderen van de vrede (scholieren vertellen hoe zij tegen de Tweede Wereldoorlog aankijken) is uitgesteld. (red)

IS DE MENS IN STAAT TOT VREDE OF VEROORDEELD TOT OORLOG?

**Polemoloog Philip Everts
en psycholoog Jacob Rabbie over geweld,
agressie, conflicten, vrede en oorlog**

door Ingeborg van Teeseling

Foto's: Marco Borggreve

Waarom toch steeds weer al die oorlogen, al die conflicten? Waar komt al die agressie vandaan? Aangeboren of aangeleerd, natuur of cultuur?

Wat is agressie eigenlijk en wanneer wordt het omgezet in daden? Hoe gaat dat tussen landen? Is geweld te vermijden? Hoe komen we tot een wereld waarin meer vrede dan oorlog heerst? Is de mens in staat tot vrede of veroordeeld tot oorlog?

Vragen genoeg dus. Ingeborg van Teeseling legde ze voor aan twee deskundigen en probeert achter antwoorden te komen. Omdat kennis tot vrede kan leiden.

Eén van de voordelen van opvoeden is dat je kind je regelmatig vragen stelt die je niet kunt beantwoorden. Waarom begint de jaartelling niet bij de moeder van Jezus? Waarom is de zon heet en de maan koud? Waarom word je jong geboren en niet oud? Geen idee schat, maar we zoeken het op. Sommige van die vragen blijven hangen en als je een vak hebt als het mijne zit je in de bevoorrechte positie dat je deskundigen kunt inschakelen om samen te zoeken naar het antwoord.

Mijn dochter heeft sinds kort het geschreven en gelezen woord ontdekt en daardoor is haar wereld ineens een stuk groter geworden. Resultaat is dat ze met meer aandacht dan normaal het Jeugdjournaal volgt. Uit de koers geraakte dolfinen zijn daarin haar grote voorliefde, maar de laatste weken breekt ze met hernieuwde interesse haar hoofd over één van de aloude vragen in de geschiedenis van de mens, namelijk: waarom maken mensen steeds weer oorlog? Ze valt me daarmee nogal regelmatig lastig, en wederom heb ik wel verhalen, maar geen echte antwoorden. Sterker nog, het houdt mij ook nogal bezig. Want ja, waarom eigenlijk? De ene oorlog is nog niet afgelopen of de andere dient zich alweer aan, zo lijkt het. En vele conflicten, zoals die in Zuid-Afrika en Noord-Ierland, spelen al jaren en lijken redelijk onoplosbaar.

Vragen dus. Waarom toch steeds weer al die oorlogen, al die conflicten? Waar komt al die agressie vandaan? Aangeboren of aangeleerd? En als dat zo is, kun je het dan ook weer afleren? Wat is agressie eigenlijk en wanneer wordt het omgezet in daden? Hoe zit het met landen onder elkaar en wat zijn de regels in de internationale gemeenschap? Is er een oplossing voor geweld en zo ja, hoe brengen we die dan dichterbij?

Ziehier de reden tot een fors gesprek. Aan tafel twee superdeskundigen. Dr. Philip Everts is polemoloog en directeur van het Instituut voor Internationale Studies aan de Universiteit van Leiden. Vanuit zijn vak houdt hij zich bezig met mondiale conflicten. Prof. dr. Jacob Rabbie is sociaal psycholoog aan de Universiteit van Utrecht en doet onderzoek naar intergroepsrelaties en de redenen waarom mensen in bepaalde situaties overgaan tot agressief gedrag.

Everts bekijkt de wereld met een helicopterview. Hij houdt zich in zijn vak bezig met verhoudingen tussen landen, in het grote geheel van de wereld. Rabbie is meer van het kleinere werk: de psychologische achtergronden waarom en wanneer individuen agressief zijn en hoe agressie tussen groepen functioneert.

Bijna vier uur lang praten we over agressie, geweld, conflicten en oorlogen. Is de mens in staat tot vrede of veroordeeld tot oorlog? Maar eerst een persoonlijker noot. Waarom zijn mijn gesprekspartners eigenlijk zo geïnteresseerd in deze materie?

Jacob Rabbie: Er zijn talloze situaties waarin mensen eerder samenwerken dan zich overgeven aan conflicten.

Philip Everts: "Als student ben ik vaak meegeweest met kampen van quakers, doopsgezinden en andere pacifisten. Later werd ik actief binnen het IKV. Na mijn studie kon ik assistent worden op het toen net door professor Röling opgerichte Polemologisch Instituut. Ik raakte geïnteresseerd in de vraag hoe binnen staten de buitenlandse politiek tot stand komt en of je dat van buitenaf, bijvoorbeeld als vredesbeweging, kunt beïnvloeden. Dan heb je te maken met vragen als: wat is de publieke opinie, hoe komt die tot stand, is die te veranderen, wat voor invloed heeft ie?"

In de loop der jaren is er trouwens wel iets veranderd in de pretenties waarmee de polemologie is ontstaan. Vroeger was de polemoloog tegen oorlog zoals de arts tegen ziekte is. Hij zag het als een probleem dat door wetenschappelijke kennis zou kunnen worden opgelost. Van dat optimisme is tegenwoordig niet veel meer over. Al was het alleen maar omdat we door de onverwachte ontwikkelingen in Oost-Europa gezien hebben hoe weinig we eigenlijk snappen van de manier waarop de wereld in elkaar zit. Niemand had het in een zo snel tempo in elkaar storten van hele landen en systemen

voorspeld. En hoe minder je begrijpt, hoe minder je ook werkelijk kunt veranderen of verbeteren aan de situatie. Toch blijf ik het proberen.

Niet dat ik zo'n wereldverbeteraar ben. Ik kom uit een familie van juristen en ben dus opgevoed met het idee dat er aan elke medaille twee, maar waarschijnlijk nog wel meer kanten zitten. Mij heeft dat nieuwsgierig gemaakt: hoe komt het dat het is zoals het is? Daarnaast is er ook een emotionele reden dat ik mij inzet. De kernbewapening vind ik een schandaal, een aanklacht tegen de beschaving. Een samenleving die zich met dat soort wapens verdedigt, vind ik onverdragelijk."

De reden dat professor Rabbie sociaal psycholoog is geworden en zich heeft gespecialiseerd in de bronnen van agressie, stamt uit de oorlog. "Eind april 1942 werd bekend dat alle Nederlandse joden vanaf zes jaar in het openbaar een gele Davidster moesten dragen, waar in nageemaakte hebreeuwse letters het woord 'Jood' op stond. Ik zag er verschrikkelijk tegenop om met die ster op mijn trui de volgende morgen naar school te gaan. De eerste die ik zag toen ik de deur uitging -

ik zal dat nooit vergeten - was een man die mij groette door zijn hoed even op te lichten. Als dertienjarige jongen was het mij nooit eerder overkomen dat een volwassene zijn hoed voor mij afnam. Ik besepte, ook toen al, dat hij met dit respectvolle gebaar niet alleen mij, maar alle andere joden groette die hetzelfde lot moesten ondergaan. Door het respect van die onbekende had ik mij nooit eerder zo sterk met het Joodse volk verbonden gevoeld.

Ik heb drie jaar ondergedoken gezeten en vind zelf dat ik redelijk schadevrij door de oorlog ben heengekomen. Bij mij speelt dan ook vooral dankbaarheid dat er mensen zijn die je helpen, ondanks het risico dat ze daarbij lopen. Na de oorlog en na mijn middelbare school overheerste bij mij het gevoel dat dit nooit meer mocht gebeuren. Je moet er iets meer over te weten komen om het de volgende keer te kunnen voorkomen. Dat wilde ik uitzoeken: wat zit er in mensen dat ze dat soort gruwelijkheden bedenken en dat ze die nog uitvoeren ook? En wat kun je eraan doen om het nooit meer zover te laten komen?"

Philip Everts: "Ik wil daarbij aantekenen dat het me soms meer verbaast dat het in conflicten relatief juist zo weinig tot oorlogen komt. Want in 95% van de gevallen worden de problemen van te voren al vreedzaam opgelost. Daarnaast zijn er voor mij grote verschillen in conflicten. Genocide gaat ons allemaal aan, ook als het ver weg plaatsvindt, zoals in Cambodja. Voor een kernoorlog geldt hetzelfde

voor de mensheid, maar te weinig voor de statistiek."

Jacob Rabbie: "Dat geldt voor de polemoloog, maar niet voor de sociaal-psycholoog. Ik wil gewoon weten hoe conflicten ontstaan. In mijn vakgebied is het bijna een dogma dat mensen a priori competitief zijn ingesteld. Ik blijf dat bevechten. En de praktijk geeft mij gelijk. Er zijn talloze situaties waarin mensen eerder samenwerken dan zich overgeven aan conflicten. Kijk maar naar de bondgenootschappen die zich op dit moment in de wereld hebben gevormd."

Laten we eens bij het begin beginnen. Wat verstaan we eigenlijk onder 'geweld'?

Philip Everts: "De gangbare opvatting is: geweld is als mensen elkaar fysiek schade berokkenen. Verwonden, doden, opsluiten. In de jaren zestig ontstond in de polemologie meer besef voor de noodzaak dat de mens niet alleen vrede, maar ook gerechtigheid nodig heeft om een beetje aardig te kunnen leven. Daarom werd de definitie van geweld uitgebreid. Onder geweld horen nu ook die factoren die verhinderen dat mensen zich kunnen ontplooien. De bekende polemoloog Galtung noemde dat structureel geweld. Ik noem dat onrecht, maar goed, dat is een definitiekwestie. Het begrip geweld is dus uitgebreid. Als één man zijn vrouw slaat is dat fysiek geweld, maar als de wetten en gewoonten van een land zo in elkaar zitten dat alleen mannen alle goede posities kunnen innemen, kun je spreken van

sen agressie en geweld. Voor zover dat tenminste mogelijk is, want in het spraakgebruik en ook in de praktijk worden beide begrippen vaak voor hetzelfde gebruikt. Agressie is het fysiek of psychisch schade toebrengen aan een andere partij, persoon of groep. Geweld is dan die fysieke agressie die de persoonlijke integriteit van mensen aantast en de dood of verwonding van de ander als doel heeft. Samenvattend: agressie is het gevoel en geweld de daad. Daarmee begint het probleem. Als een vader zijn kind slaat, is dat volgens de definitie geweld. Maar hij zal zelf zeggen dat het bij de opvoeding hoort, dat het een vorm van straf is. En dus gelegitimeerd.

Vervolgens krijg je dan te maken met het begrip 'gelegitimeerde agressie'. En dat is moeilijk, want gelegitimeerd door wie en waarom? Hetzelfde geldt voor geweld. Is een chirurg die in je snijdt, bezig met een gewelddadige actie? Nee, zou je zeggen, want hij doet het voor je bestwil. Maar hij verwondt je wel. Een probleem dus. Agressie en geweld zijn eigenlijk alleen te beoordelen in hun sociaal-culturele context. En dan nog... Zo werd het destijds in nazi-Duitsland legitiem geacht om zigeuners, joden en zwakzinnigen te doden. Ter verdediging van het eigen volk. Want mensen proberen inderdaad altijd aan te tonen dat de ander als eerste agressief was. 'Hij is begonnen' zegt een kind tegen zijn moeder en als dat bewezen kan worden, ontloopt hij zijn straf. Onze normen verschillen van geval tot geval."

Philip Everts: "Dat klopt. Terroristische organisaties noemen zichzelf ook altijd 'bevrijdingsorganisaties'. Nederland voerde indertijd heel eufemistisch 'politie acties', terwijl Indonesië het had over 'bevrijdingsoorlogen'. Het gebruik van zulke termen geeft het probleem wel aan. Wij als wetenschappers moeten vervolgens proberen om een term te vinden die geen partij kiest en het verschijnsel tastbaar en te onderzoeken maakt. Want anders gaan de begrippen 'geweld' en 'agressie' voor iedereen iets anders betekenen en kunnen we er helemaal niks mee. Wel moet je er terdege rekening mee houden dat agressie een moreel beladen begrip is."

Jacob Rabbie: "Agressief is een scheld-

Philip Everts: Soms heeft vrede vooral nut voor de machthebbers die de status quo willen handhaven. Voor de mensen die onder liggen, kan een conflict wel eens beter zijn.

de. Omdat het appeleert aan ons idee van de onaantastbaarheid van mensen. Voor andere oorlogen geldt dat naar mijn idee minder. Hoe vreselijk ze ook zijn voor de betrokkenen, ze zijn toch beperkt in tijd en plaats en omvang. Een collega-polemoloog zegt altijd: oorlogen zijn er teveel

structureel geweld."

Kun je zeggen dat als mensen het over geweld hebben, ze meestal praten over het geweld van de tegenstander, terwijl hun eigen geweld 'verdediging' heet?

Jacob Rabbie: "Er is een bekende Duitse psychologe die zegt: 'Agressiv sind immer die Andere' en ik denk dat ze daar gelijk in heeft. Laten we even een onderscheid maken tus-

woord, het denigreert mensen als je van ze zegt dat ze agressief zijn."

Philip Everts: "Er is een vooroordeel tegen geweld. In vrijwel alle culturen wordt geweld negatief gewaardeerd. Niemand zegt: hoe meer geweld, hoe beter. Daar zijn we het allemaal over eens. Geweld is slecht en moet worden teruggedrongen."

Heb je het alleen over agressie als het zichtbaar is, als het zich uit?

Jacob Rabbie: "Nee. Ik doe ook onderzoek naar de verschillen in agressie tussen mannen en vrouwen. Daaruit blijkt dat vrouwen veel meer morele bezwaren hebben om zich agressief te uiten dan mannen. Als je dan verder vraagt, zijn ze net zo kwaad als de mannen, net zo razend over wat hen wordt aangedaan. Dus ze voelen wel woede, maar ze houden zich in."

Philip Everts: "Wat je bij het probleem brengt of een conflict alleen een conflict is als mensen zich daarvan bewust zijn. Is er niks aan de hand zolang de slaaf en de meester allebei gelukkig zijn? Of is er dan alleen sprake van een bom die nog niet is ontploft? En voor wie is het dan goed als die rustig blijft tikken zonder dat er schade wordt aangericht? In bepaalde situaties heeft vrede vooral nut voor de machthebbers, die de status quo willen handhaven. Voor de mensen die onderliggen, kan een conflict wel eens veel functioneler en beter zijn."

Philip Everts: Er zijn zeer sterke remmingen die moeten worden overwonnen voordat mensen bereid zijn om geweld te gebruiken.

Is ieder mens in staat tot agressie?

Philip Everts: "Ik denk het niet. Tenminste niet op wereldniveau. Oorlogen zijn heel ongelijk verdeeld naar tijd en plaats. Ze komen niet overal even vaak voor. Ik denk ook dat de bereidheid van mensen om agressie om te zetten in geweld sterk varieert. Je kunt dat goed zien aan soldaten in oorlogstijd. Naar schatting 80% van hen drukt zich, vuurt zijn geweer niet af. Er zijn zeer sterke natuurlijke remmingen die moeten worden overwonnen, willen mensen bereid zijn om tot agressieve daden te komen. Dat hangt ook erg af van de cultuur waarin je zit. Kijk naar Joegoslavië. Dat is een land waarin het van oudsher niet ongevoel is dat mensen een geweer in huis hebben en dat van tijd tot tijd ook gebruiken. De belemmeringen daar zijn minder groot dan hier."

Jacob Rabbie: "Ik denk wel dat alle mensen in staat zijn tot het uiten van agressie. En dat is maar goed ook, want agressie kan ook een hele nuttige functie hebben. Soms heb je het nodig om in leven te blijven, om aan eten te komen, om je te verweren tegen een aanval. Je ziet het zelfs aan baby's. Als je die belemmert in hun

bewegingen, worden ze boos, gaan ze huilen en slaan met hun armen en benen."

Meneer Rabbie, in uw onderzoeksverslag citeert u uw collega Bandura die zegt dat agressie, net als elk ander sociaal gedrag, aan en af te leren valt. Je kunt dus zowel agressieve als vredelievende kinderen kweken?

Jacob Rabbie: "Het eerste dat je kunt zeggen is dat kinderen die geslagen worden later een grotere kans hebben om ook te gaan slaan dan kinderen die volgens andere opvoedingsprincipes worden grootgebracht. Als je dus iets zou moeten voorkomen is het dat wel. Daarnaast zijn de boodschappen die je geeft belangrijk. Het is nog niet door onderzoek aan te tonen, maar we denken dat de manier waarop een kind leert om problemen op te lossen, hem ook later zal bepalen. Zeg je tegen een kind dat hij een lastig vriendje een le moet verkopen, dan zal dat de manier zijn waarop hij ook als volwassene met een verschil van mening omgaat. Leer je hem onderhandelen, praten, compromissen sluiten, dan zal dat het eerste zijn dat hij probeert. Natuurlijk is er een

verschil tussen droom en daad, maar zeker is, dat als je veel geslagen bent er onherroepelijk een moment komt waarop je terugslaat. En waarschijnlijk zul je dan niet je vader slaan, maar de buurman of een collega of iemand die teveel naar je vrouw kijkt."

Maar het effect van het goede voorbeeld geven is toch redelijk onvoorspelbaar? Geef je je zoon geen oorlogsspelgoed, dan gebruikt hij zijn vingers wel als pistool.

Philip Everts: "Ja, maar het is maar zeer de vraag of cowboytje spelen iets met agressie te maken heeft. Het is een ritueel. Ze spelen ook schooltje en circus."

Jacob Rabbie: "Natuurlijk, maar toch valt daarbij op dat in veel van de kinderspelletjes agressie zit. Ik denk dat ze daarin toch de spiegel geven van de wereld die ze om zich heen zien. En kinderen worden niet alleen gevoed door het goede of slechte voorbeeld van de ouders. Ze zitten op school, komen bij vriendjes thuis en kijken televisie. En recent onderzoek heeft uitgewezen dat 80% van de programma's waarnaar ze kijken, is aan te duiden als gewelddadig. Alhoewel er nog steeds geen verband kan worden aangetoond tussen het zien van geweld en gewelddadig gedrag van de kijker."

Philip Everts: "Ja, daarom is de volgende vraag ook veel interessanter: Als je er vanuit gaat dat menselijke eigenschappen

overvallen door de Japanners. Maar andere onderzoekers betogen dat Amerikanen de Japanners gewoon in de situatie gemanoeuvreerd hebben waarin zij het waren die het eerste schot losten. Zodat Amerika onschuldig kon blijven en daarmee gerechtigd was om over te gaan tot geweld. De ander was per slot begonnen, die was de agressor. In Amerika wordt over Roosevelt wel gezegd: 'He lied us into war, because he didn't have the courage to lead us into war.' "

De Amerikaanse filosoof Francis Fukuyama schrijft in zijn laatste boek 'Het einde van de Geschiedenis en de Laatste Mens' het volgende: 'Ik heb het vermoeden dat sommige mensen pas tevreden zullen zijn als ze zichzelf bewezen hebben in precies die handeling waaruit hun menselijkheid bestond aan het begin van de geschiedenis: ze zullen hun leven willen riskeren in een vreselijk gevecht en daarbij zichzelf en hun medemensen zonder de geringste twijfel bewijzen dat ze vrij zijn. Ze zullen vrijwillig het ongemak en de opoffering zoeken, omdat ze alleen door de pijn definitief kunnen bewijzen dat ze een hoge dunk van zichzelf kunnen hebben, dat ze nog steeds menselijke wezens zijn.'

Jacob Rabbie: "Het is zeker zo dat mensen zich van elkaar proberen te onderscheiden, dat blijkt ook uit ons onderzoek. Maar ik ben er niet zo zeker van dat dat nou direct op een gewelddadige manier moet. Mensen hebben evenveel behoefte aan samenhang, aan ergens

zeer op onszelf. Dat is de reden waarom ik in mijn model twee zaken onderscheid: aan de ene kant de sociale competitie, zowel op persoonlijk als op groepsniveau. Daarnaast bestaat er iets dat ik sociale en instrumentele coöperatie noem, samenwerking dus. En ik vind dat je naar het gehele complex van zaken moet kijken en het een niet belangrijker moet maken dan het ander."

Philip Everts: "Ik vind de suggestie van Fukuyama dat geweld de enige manier is om je van de ander te onderscheiden, heel vreemd. Vooral in de moderne oorlogvoering is daarvan geen sprake meer. Mensen doden dan immers onbekenden op bevel. Wat op zich al een raar verschijnsel is dat in het normale leven niet wordt geaccepteerd. De enige echte persoonlijke reden die een militair heeft om een ander te doden is meestal als net zijn maat is gesneuveld. Dat wekt razernij op. Maar de doorsnee-piloot die bommen afgooit, doet dat niet omdat hij daarmee zijn persoonlijke identiteit wil bewijzen."

En bij de leiders, spelen daar persoonlijke motieven?

Philip Everts: "Zeker, dat kan. Maar een leider kan alleen maar functioneren als hij genoeg steun om zich heen vindt, als zijn landgenoten ook doen wat hij wil. Eén van de redenen waarom Bush de Golfoorlog is begonnen, is te vinden in de frustraties bij de Amerikanen en bij hemzelf ten aanzien van de Vietnamoorlog. Hij wilde laten zien dat Amerika wel het grootste, sterkste, belangrijkste land van de wereld is en dat ze best een staat ver weg naar haar hand kan zetten."

Jacob Rabbie: "Natuurlijk spelen prestige-overwegingen een rol. Ik was ten tijde van de Falklandoorlog in Engeland en was verbaasd dat hele aardige, relativerende mensen opeens helemaal *guncrazy* waren geworden en het hadden over 'ons land, onze jongens'. Maar daarnaast zijn er ook instrumentele redenen voor het voeren van een oorlog. Bodemschatten, handel, invloed; simpele economische motieven."

Jacob Rabbie: Als je veel geslagen bent, komt er onherroepelijk een moment waarop je terugslaat.

overal ter wereld wel ongeveer hetzelfde zijn, hoe kan het dan dat de neiging tot geweld in sommige culturen sterker komt welk is dan in andere? En hoe komt het dat geweld in de ene tijd meer voorkomt dan in de andere? En met geweld bedoel ik dan de uiting van agressie. Je ziet dat ook dat weer voor een groot deel met legitimering te maken heeft. Met God als reden voor geweld zijn er in de loop van de geschiedenis vele miljoenen mensen vermoord. Aan alle kanten. God, het land, de groep, dat zijn zaken die mensen vaak slecht kunnen relativeren en waarvoor ze zeer wel bereid zijn de wapens op te nemen. Als ze zichzelf daarin geprovoceerd voelen, natuurlijk. En dat kan door de tegenstander gebeuren, maar ook door manipulatie van de eigen regering. Pearl Harbour is daarvan een mooi voorbeeld. In de geschiedenisboeken staat dat de Amerikanen daar smadelijk, zonder enige waarschuwing, zijn

bij horen, aan het bereiken van een gezamenlijk doel. Kijk naar dit gesprek. Ieder van ons probeert toch iets te zeggen dat net iets somber is dan wat de ander net te berde heeft gebracht. Toch proberen we ook er iets aardigs van te maken, zowel inhoudelijk als in sfeer. Daarin doen we een beroep op de ander, maar even-

Maar hoe kan het nou toch dat uw relativerende vrienden zo de kluts kwijtraken over een koud eiland met een paar schapen? Waar komt die omkering in hun gedrag op zo'n moment vandaan?

Jacob Rabbie: "Door het eiland te veroveren, maakte Argentinië dezelfde fout die Irak met Koeweit maakte. In het verkeer van beschaafde staten val je niet zomaar een land binnen. Dat is een casus belli."

Philip Everts: "Hier hebben we een betrekkelijk fundamentele gedachten-gang te pakken. Sadam Hussein kon zich in eigen land misdragen wat hij wilde, dat was geen belemmering hem te beschouwen als een goede bondgenoot. Maar het binnenvallen van een ander land is een flagrante schending van de grondregels van het verkeer tussen staten. Dat doe je gewoon niet. Dan gaat het om de internationale gemeenschap en die wil zichzelf niet aangetast zien."

Jacob Rabbie: "De functie van agressie is dat het de relaties tussen mensen op een of andere manier reguleert. Iedereen die iets doet dat de andere groep aantast, moet worden teruggefloten. De wereld moet zo stabiel mogelijk blijven. Het gaat dus om orde en regelmaat, want wanorde en onvoorspelbaarheid zijn pas echt eng."

Dus dat weegt zwaarder dan dat een dictator in zijn land tienduizenden mensen uitmoordt?

Jacob Rabbie: We zijn niet zo makkelijk in het gebruiken van geweld. Dus hebben we simplificaties nodig, en rechtvaardigingen.

Philip Everts: "Het behoud van de status quo is bijna altijd het uitgangspunt. Staten zijn soeverein en de buitenwereld mag zich niet met hun interne zaken bezig houden. Alleen op die voorwaarde zijn landen bereid met elkaar samen te werken. Artikel 2, lid 7 van het Handvest van de Verenigde Naties verbiedt de organisatie zich te mengen in de interne

Philip Everts: Met God als reden voor geweld zijn er in de loop van de geschiedenis vele miljoenen mensen vermoord.

aangelegenheden van de lidstaten. Die regel kan echter in direct conflict komen met een ander artikel, namelijk dat zegt dat de mensenrechten een voorwerp van universele zorg zijn. Maar het ordenings-principe is belangrijker dan het argument van gerechtigheid. En dat is ook logisch. We moeten weten wat we aan elkaar hebben. Dat geldt op elk niveau.

Vaak is geweld de weg van de minste weerstand. Als je de middelen hebt en het ongestraft kunt doen, is het de makkelijkste manier om je zin te krijgen. Het is het meest direct effectief. De bereidheid om geweld te gebruiken, is dan vooral afhankelijk van wat het je kost, hoe de omgeving reageert en wat het oplevert. Mensen en ook staten doen weinig meer dan elke keer die afweging maken. De norm is belangrijk, maar als je er ongestraft van kunt afwijken en het levert iets aardigs op, dan zul je dat meestal doen."

Jacob Rabbie: "Mensen wegen inderdaad vaak de kosten en de baten tegen elkaar af. En de uitkomst van die som is van persoon tot persoon verschillend. Je ziet ook dat de bereidheid om geweld te

conflicten tussen burens of een complete burgeroorlog ook altijd het meest dramatisch te zijn. Dat heeft te maken met vertrouwen. Het is heel angstig als iedereen om je heen je vijand kan zijn. Je spreekt dezelfde taal, ziet er hetzelfde uit, woont in dezelfde straat en toch sta je allebei aan een andere kant. Dat zie je nu in Joegoslavië. De grenzen lopen door gezinnen, door huwelijken, door dorpen."

Jacob Rabbie: "Nog een andere reden voor het gebruik van geweld is anonimiteit. Uit experimenten blijkt dat als je zorgt dat de dader niet geïdentificeerd kan worden, hij of zij veel sneller bereid is tot agressief gedrag. Het omgekeerde is ook waar. Als het slachtoffer niet herkenbaar is of als hij wordt gedehumaniseerd, zal de agressor eerder slaan dan als hij het slachtoffer in de ogen kan kijken. Dat kon je zien tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het was voor de Duitsers zo makkelijk om joden en zigeuners uit te moorden omdat ze ze niet als mensen maar als ongedierte beschouwden. *Non-persons*.

Hetzelfde op een ander niveau gebeurt er

gebruiken tegen soortgenoten kleiner is dan tegen vreemden. Hoewel die theorie tegenwoordig ook onderuit wordt gehaald door het verschijnsel incest. Onderling geweld in groepen komt veel vaker voor dan wij als sociaal-psychologen dachten."

Philip Everts: "Wat dat betreft blijken

in gevangenissen. Allemaal dezelfde kleden, iedereen een nummer; ontmenselijking. Dat is nodig om hun onderdrukkende omgeving over de drempel heen te helpen. We zijn niet zo makkelijk in het gebruiken van geweld, ook niet als het gaat om opsluiting. Dus hebben we daar simplificaties voor nodig, rechtvaardigingen."

Jacob Rabbie: Mensen reageren op een situatie. Om het risico op agressie te verkleinen, moet je weten welke situaties je moet vermijden.

Philip Everts: "Dat is natuurlijk tegelijkertijd het hoopvolle. Geweld is voor de meeste mensen niet normaal. We hebben er instinctief een hekel aan. Het is niet zo dat het er nou eenmaal in mensen zit en er wel uit moet komen. Dat is een stelling waar de wetenschap eindelijk weerwerk tegen kan geven. Misschien is dat ook waar wij als mensen van de sociale wetenschappen het beste in zijn: het ont-krachten van populaire maar onjuiste veronderstellingen."

Hoe het verder en anders moet, daar heeft ook de wetenschap weinig op te zeggen. Maar die gewoontewijsheden, daar kunnen we wel iets aan doen. Er zijn volkeren die tientallen, honderden jaren helemaal geen oorlog voeren. Er zijn tal-loze conflicten die worden opgelost zonder dat er geweld aan te pas komt. Het valt dus allemaal wel mee. Of in ieder geval is er nog hoop."

Is dat nou wel zo? Uit de experimenten die professor Rabbie noemt, blijkt dat vrijwel iedereen tot geweld in staat is als hij zich in de hoek gedreven voelt. Zo hoopvol is dat toch niet.

Jacob Rabbie: "Jawel, dat is het wel. Mensen reageren op een situatie en dat betekent dat je als regering of persoon weet welke omstandigheden je moet vermijden, om zo het risico op agressie te vermijden. Mijn experimenten leren net zo veel over manipulatie van omstandigheden als over de bereidheid van de mens tot agressie."

Philip Everts: "De bereidheid tot gebruik van geweld is dus wel aanwezig, maar er staan meestal zoveel belemmeringen tegenover dat het er niet van komt. Hij verandert als de situatie verandert. Aan het begin van een oorlog staat de bevolking meestal achter de regering. Dat is de neiging van mensen om te gehoorzamen en loyaal te zijn. Maar als de lijken binnen beginnen te komen, slaat de stemming om. Is dit het wel waard? Maar hoe langer een conflict duurt hoe slechter oplosbaar het wordt. Want dan gaat weer het idee overheersen dat er niet onderhandeld kan worden met mensen die ons zoveel ellende hebben aangedaan. Daarom duurde de Tweede Wereldoorlog ook langer dan noodzakelijk. De Amerikanen eisten de onvoorwaardelijke overgave van Duitsland en Japan en het probleem zat hier in het woordje 'onvoorwaarde-

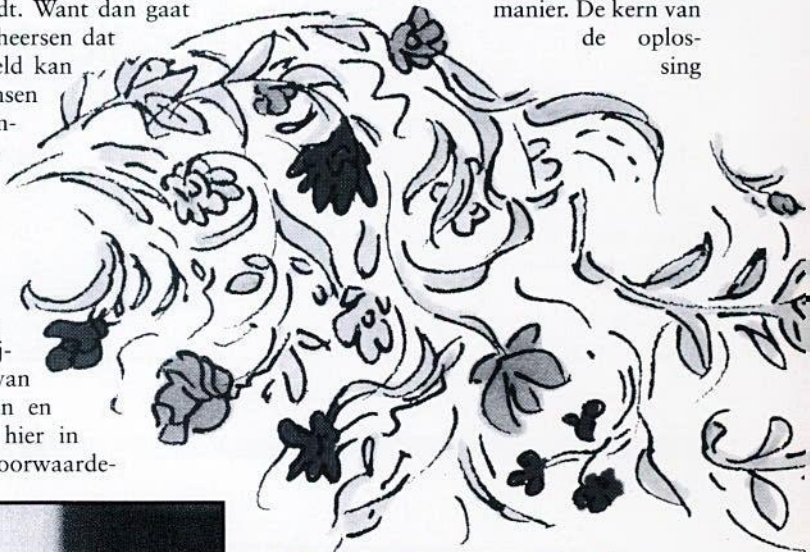
lijk'. Maar alleen dat was goed genoeg."

Jacob Rabbie: "Daarom ben ik het ook niet eens met Fukuyama. Hij doet net alsof mensen alleen geweld gebruiken om zich van de ander te onderscheiden. Maar er is dus een veelheid aan redenen. Je kunt daar niet zomaar één uithalen en zeggen dat je daarmee de waarheid te

pakken hebt. Die simpelheid vind ik kwalijk. De wereld zit veel gecompliceerder in elkaar.

De meeste mensen zijn eigenlijk alleen toeschouwers. Kijk naar de Tweede Wereldoorlog. Toen waren er maar weinig die in het verzet gingen of de andere kant kozen en in aan het Oostfront voor de Duitsers gingen vechten. De rest bleef gewoon thuis. Het rare is nu dat we ongeveer weten wat mensen daders, slachtoffers of toeschouwers maakt. Daar hebben we het net uitgebreid over gehad. Wat we niet of nauwelijks snappen is hoe het komt dat sommige mensen enorme risico's nemen om anderen te helpen. Geweld blijkt zoveel makkelijker te verklaren dan 'het goede doen'."

Jacob Rabbie: "Uiteindelijk moeten mensen natuurlijk toch gewoon leren om conflicten op te lossen op een geweldloze manier. De kern van de oplossing

Philip Everts: Vaak is geweld de weg van de minste weerstand. Als je de middelen hebt en het ongestraft kunt doen, is het de makkelijkste manier om je zin te krijgen.

ligt in het weten. Alle vragen die nu aan de orde gesteld zijn over agressie, geweld en oorlog zouden belangrijker gemaakt moeten worden dan ze nu zijn. En we zouden moeten kunnen uitzoeken hoe we de kennis die dat oplevert kunnen vertalen in praktische toepassingen. Zo zou kennis dan met een beetje goede wil tot vrede kunnen leiden." ●

Koers-toer van Joost de Vries

De komende maanden zal HV-directeur Joost de Vries net als vorig jaar weer in het land het beleid toelichten. Ook Kees van Rooijen zal dan aanwezig zijn. Dé kans om goed geïnformeerd te raken over de nieuwe koers van het HV. Hieronder de plaatsen en data.

Als u één van deze bijeenkomsten wilt bijwonen, meldt u dit dan even bij het Centraal Bureau (Postbus 114, 3500 AC Utrecht), tel. nr. 030-318145.

Rotterdam

Op woensdag 6 mei in Rotterdam. Plaats: Humanistisch Centrum, Provenierssingel 48.

Arnhem

Op woensdag 13 mei in Arnhem. Plaats: Hotel Blanc, Coehoornstraat 8 (zaal 'le Manteau').

Zwolle

Op dinsdag 19 mei in Zwolle. Plaats: De Nieuwe Buitensociëteit, Stationsplein 1.

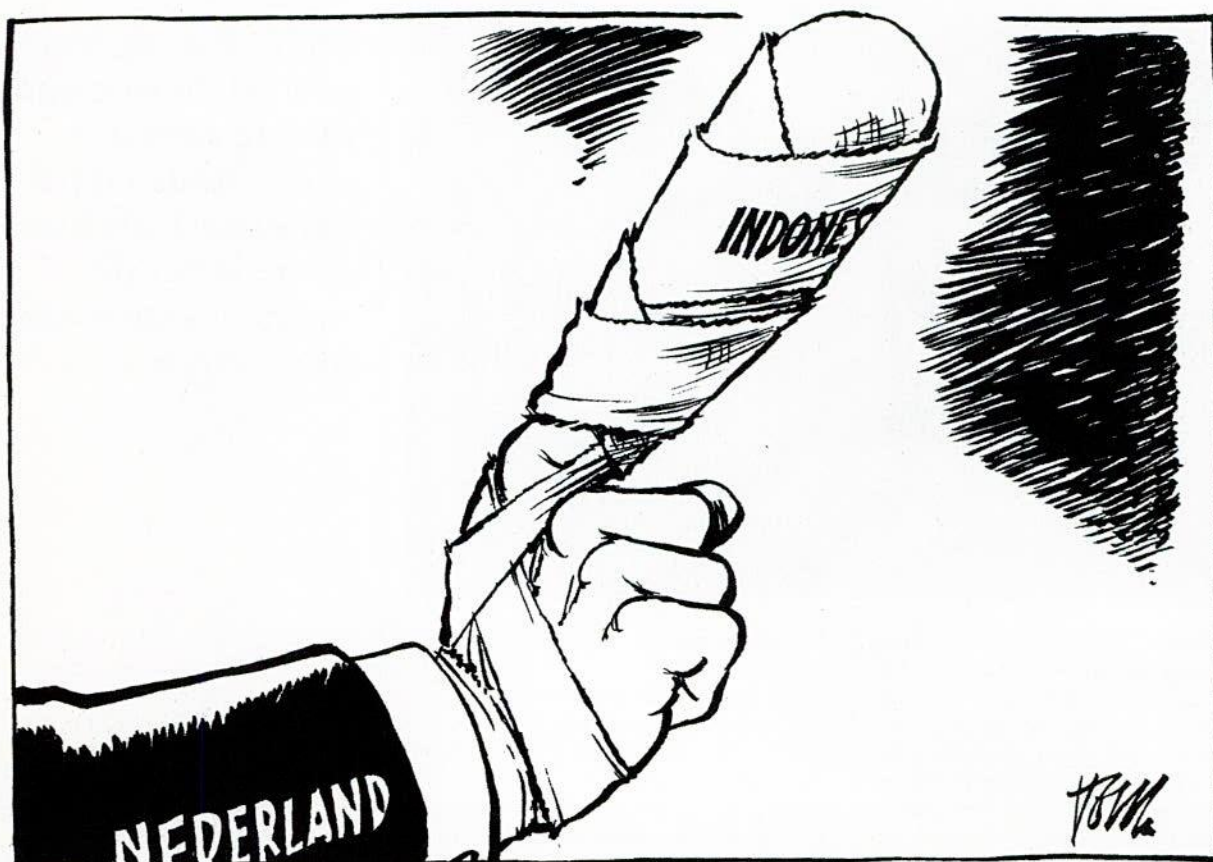
Aanvang van elke bijeenkomst is 19.30 uur.

Leuk dat u ook komt

26-30 juli in Amsterdam: het 40-jarig jubileumcongres van het IHEU in de RAI * Humanism for Head and Heart * Counselling and Ceremonies * Practical work and Social action * Humanist Education * Inleidingen * Workshops * Excursies * Ontmoetingen * Standpunten * Vijf dagen voor f 265.- pp of één dag voor f 75.-, Studententarief f 115.- voor vijf dagen (administratiekosten inbegrepen) * Excursies f 25.-
Laat het IHEU snel weten dat u komt!

Inschrijfformulier:

IHEU congressecretariaat
Postbus 114, 3500 AC Utrecht
Telefoon 030-31.81.45 of 030-31.21.55,
Fax 030-36.71.04

Er hangt een dikke laag rook en stof om de aarde, meldde Kathy Sullivan onlangs. Zij is één van de astronauten die vorige maand in het Amerikaanse ruimteveer Atlantis rond de aarde cirkelde. "Het is opvallend hoe mistig de lagere atmosfeer er uit ziet," stelde zij verontrust vast op een hoogte van 295 kilometer. Twee jaar geleden - toen trok de astronoute ook baantjes om de aarde - was dat nog niet zo.

Laat uw stem horen tegen de vervuiling en de verschraling van de aarde. Werk mee aan een schone wereld. Doe mee met de internationale kaartenactie (zie volgende pagina's).

Werk samen aan een schone wereld!

Doe mee met de internationale kaartenactie en laat zo uw stem horen tegen de vervuiling en de verschraling van de aarde!

Op deze top, twintig jaar na de eerste milieuconferentie van de Verenigde Naties die in Stockholm werd gehouden, moeten belangrijke besluiten worden genomen. Maar de tegenstellingen tussen het Noorden (de industrielanden) en het Zuiden (de ontwikkelingslanden) zijn groot. Voornaamste geschilpunt is wie de hoge kosten van de uitvoering van de verdragen moet betalen. 'De Groep van 77' - hierin zijn de ontwikkelingslanden verenigd - vindt dat de ontwikkelingslanden de vervuiling en de rooibouw op aarde niet hebben veroorzaakt en dat de westerse landen de kosten moeten opbrengen voor een internationale milieu-aanpak. Een andere eis is dat de westerse landen veranderingen in hun gedrag moeten doorvoeren. Een ander produktie- en consumptiepatroon waarbij veel minder energie wordt verbruikt en veel spaarzamer met natuurlijke hulpbronnen wordt omgesprongen. Vooralsnog lijken de rijke industrielanden echter nauwelijks bereid tot financiële toezeggingen, en al helemaal niet tot veranderingen in gedrag. Aan de andere kant laat de Groep van 77 het afweten als het gaat om aanpak van wezenlijke oorzaken van milieuproblemen in eigen land. Zoals de ongelijke landverdeling waardoor vele landlozen nog ongerepte natuurgebieden ontbossen om in leven te blijven. Die horen niet op de agenda van de milieutop, vinden de vertegenwoordigers van de ontwikkelingslanden, want het zijn interne aangelegenheden.

Toch moet de conferentie in Rio internationale verdragen opleveren over de meest nijpende milieuproblemen: het broeikaseffect, de ontbossing en het verdwijnen van vele diersoorten. Bij al die zaken komt steeds weer de tegenstelling Noord-Zuid om de hoek kijken.

Zo vormen bij de besprekingen voor een wereldklimaatverdrag om het broeikasef-

Tussen 1 en 12 juni zal in Rio de Janeiro de grootste milieuconferentie aller tijden worden gehouden. Wereldleiders zullen op deze door de Verenigde Naties georganiseerde UNCED (United Nations Conference on Environment and Development) internationale verdragen tekenen over onder andere de regenwouden, het broeikas effect en over de armoede in de wereld. Tussen 22 april Earth Day) en 5 juni (Wereld Milieudag) voeren vele milieu- en Derde Wereldclubs de campagne 'Werk samen aan een schone wereld'. Het is een onderdeel van een zeer grote internationale actie om de deelnemers aan deze milieutop (meer dan 150 landen nemen deel, er worden 30.000 bezoekers verwacht) te laten weten dat er nu echt iets moet gebeuren. Tijdens deze UNCED zullen miljoenen briefkaarten 'blad voor blad' in een internationale levensboom in Rio de Janeiro worden gehangen. Een krachtige aanklacht tegen de vervuiling en de verschraling van het leven op onze planeet.

fect te beteugelen, de industrielanden het belangrijkste obstakel. Zij zijn door de uitworp van kooldioxyde het meest verantwoordelijk voor het broeikas effect en daarmee voor de opwarming van de aarde. Die uitworp moet dus omlaag, maar de Verenigde Staten gaan voor de komende jaar juist uit van een stijging van de kooldioxyde met maar liefst 11%. De Europese Gemeenschap streeft wel naar stabilisatie. Maar als er niet daadwerkelijk wordt ingegrepen, zal de kooldioxyde-uitworp dit decennium met zeker 8% groeien. Alleen een forse energieheffing en maatregelen als efficiëntie-eisen aan elektrische apparaten zouden dit kunnen voorkomen. De ontwikkelingslanden staan op het standpunt dat zij pas maatregelen zullen nemen als de westerse

industrielanden in eigen huis orde op zaken hebben gesteld en als de industrielanden daarvoor geld en technologie ter beschikking stellen.

Behalve de verdragen zullen de meer dan 150 landen op de milieutop in Rio ook een agenda met prioriteiten voor de komende decennia opstellen. Dit is 'Agenda 21', een document dat moet leiden tot nationale milieu-afspraken in de deelnemende landen. (Bron: Natuur & Milieu).

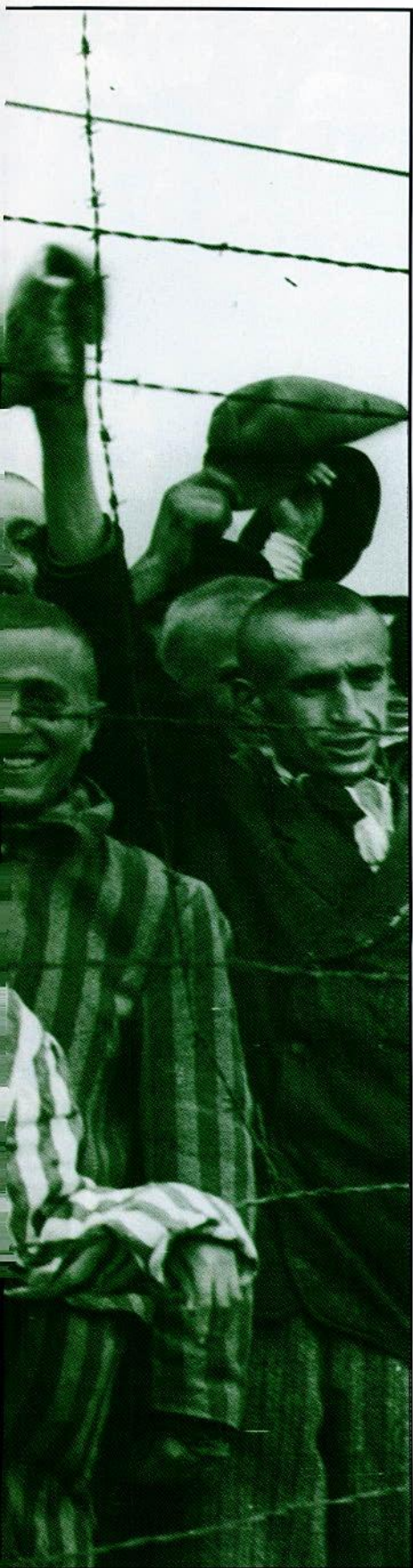
Hes van Huizen

Foto: NASA

Generatie op generatie aangeraakt door de oorlog

HOE DE OORLOG IN DE MENS VOORTLEEFT

Kinderen van de oorlog, of ze nu in of na de oorlog zijn geboren, krijgen soms een erfenis van onverwerkt verdriet en pijn mee van hun ouders of grootouders - aan welke kant die ook stonden. En dat geldt niet alleen voor 'onze' Tweede Wereldoorlog. Of de ouders nu deelnamen aan het verzet of NSB-ers waren, of dat ze Serven of Kroaten zijn, Iraki's of Koeweiti's, Joden of Palestijnen - de oorlog raakt ook de kinderen, vaak met ingrijpende gevolgen voor de rest van hun leven. Professor de Levita, bijzonder hoogleraar transgeneratiele oorlogsgevolgen in Nijmegen, stelt zelfs dat een oorlog vijf generaties duurt, omdat onverwerkte oorlogstrauma's doorgegeven worden aan de kinderen van de betrokkenen.

Vijf generaties. Hoeveel pijn en verdriet is dat?

Wat doet een oorlog met mensen?

De stichting Kombi werkt met mensen die 'door de oorlog zijn aangeraakt'. Soms omdat ze zelf als kind een oorlog beleefden, soms omdat hun ouders die meemaakten. Vier van hen - één van voor, één van in en twee van na de oorlog - praten met Yoeke Nagel over hun ideeën en ervaringen.

Bij de Stichting Kombi wordt stoom afgeblazen van jaren opgekropte oorlogstranen en kwaadheid. Soms wordt een lang verzwegen familiegeheim onthuld. Dat gebeurt in gespreksgroepen van mensen met heel uiteenlopende achtergronden. Kinderen van joden en van NSB-ers, verzetsmensen, communisten, mensen uit de

Jappenkampen, burgers die in oorlog zijn getroffen en mensen met bijvoorbeeld een half-Duitse of half-Japanse achtergrond. De leeftijden van deelnemers variëren tussen de 19 en 65 jaar. Volgens Frederik-Jan Bruijtel, psycholoog en als vrijwillig medewerker betrokken bij Kombi, hangt die leeftijd voor een deel

door Yoeke Nagel

agressie gevonden.

De angst voor het Oostblok heeft ook jarenlang een belangrijke functie gehad bij het instandhouden van de waakzaamheid en de weerstand, het weghouden van de gevoelens. Er was nog een vijand, dus kon je nog niet terug naar een toestand waarin emoties weer de ruimte krijgen, waarin je je eigen verdriet kon doorleven."

Cisca Israël: "Jarenlange onderdrukte agressie ondermijnt je weerstand. Mensen waarschuwen anderen voor zichzelf: 'raak me niet aan of ik sla je tot moes'. Soms vragen mensen constant toestemming om kwaad te mogen worden en om er überhaupt te mogen zijn. Dat zien we in de Kombi-groepen veel gebeuren."

De rol van de ouders in de oorlog is vaak erg bepalend voor hoe het kind zijn of haar emoties leert te vervormen en leert te kijken naar zichzelf en andere mensen. Het kind van de verzetsheld kan zich bijvoorbeeld vreselijk in de steek gelaten voelen door zijn vader: "Hij koos voor de Goede Zaak en niet voor mij en mama." Die kwaadheid krijgt geen plaats want: "Papa was immers goed, hij verdient lof, geen verwijten." Het jongetje van na de oorlog dat zijn brutale vingertje opsteekt om tijdens de geschiedenisles te vragen of het in de jappenkampen nou net zo erg was als mama altijd vertelt, krijgt te horen dat het daar in elk geval lekker warm was. "De joden, die hebben het pas erg gehad," is een nog steeds voorkomende reactie van Hollandse onderwijzers. Waarop het jongetje besluit dat het maar beter een joodse moeder had kunnen hebben, "dan waren die rot-verhalen over de oorlog en over het kamp tenminste echt serieus te nemen." En de man wiens vader bij de NSB zat: "Hoe kun je van een foute vader houden? Dat mag niet. Ik heb nooit van mijn vader mogen houden, maar stiekem had ik dat zo graag gewild..." En de vrouw die zich - ondanks haar twee joodse ouders en het feit dat haar hele joodse familie, inclusief haar moeder, vermoord werd in een gaskamer - niet joods kan voelen: "Wij aten het hele jaar door matzes en niet alleen met pesach zoals echte joden. En dan nog. Ik heb toch niet in het kamp gezeten? Kan ik dan een echte jood zijn?"

Rien Timmermans vertelt dat hij het norse en sombere karakter van zijn vader pas begreep toen hij iemand hoorde vertellen over de groep waar zijn vader toe had behoord in de oorlog. "Ik hoorde toen voor het eerst dat mensen die in Duitsland dwangarbeid hadden verricht, betiteld als 'oorlogsslachtoffers'. Toen pas begreep ik het. Nu kan ik me uiteindelijk loyaal voelen tegenover mijn vader, die inmiddels al jaren dood is."

Gezinnen waar de oorlog een belangrijke rol speelt, zijn niet altijd te herkennen aan eindeloze gesprekken over 'die tijd'.

In de eerste drie levensjaren leert het kind al van de ouders hoe je ruzie maakt of dat dat juist moet worden voorkomen

Vaak wordt er juist helemaal niet gesproken over wat er is gebeurd met de ouders. Er heerst een drukkend zwijgen. Voor de kinderen is duidelijk dat er een onderwerp is waar heel veel pijn en verdriet aan vastzit. Er wordt vaak slecht omgegaan met kwaadheid, omdat de ouders zo geleden hebben. Geen kind wil de rol van agressor overnemen. Cisca Israël: "Het gebeurt wel dat kinderen te horen krijgen dat iets een 'jappenstreek' is. Daarvoor hoef je niet eens precies te weten wat er nou gebeurde in dat jappenkamp van pa of moe om toch de hele lading te voelen van dat woord." Frederik-Jan Bruijtel: "Zo'n gezin kan op het oog heel normaal functioneren, maar iedereen zit met een opgeblazen buik van de onuitgesproken emoties. Dat geldt ook voor kinderen van 'foute' ouders. Die werden door de buurt nog jaren aangekeken op de keuze van hun ouders. Bij het minste geringste riep dan iedereen: 'Zie je wel, echt een NSB-kind, die kun je niet vertrouwen.' Edith Nagel wijst er op dat dat ook gold voor kinderen van communisten: 'In de oorlog waren dat verzetshelden en meteen daarna opeens vuile rooien. Heel verwarrend!'"

De in de oorlog intensief beleefde gevoelens van angst, haat en kwaadheid kunnen ongemerkt worden doorgegeven aan kinderen. Zo hoeft een jonge vrouw met een halfjoodse achtergrond zich er niet van bewust te zijn waarom ze zo'n hekel heeft aan Duits. Een man wiens moeder in het jappenkamp zat en wiens vader door de Duitsers werd opgepakt, kan een onverklaarbare voorliefde voor Zweedse geluidsapparatuur ontwikkelen, omdat hij zowel Japanse als Duitse makelij kwalitatief maar niks vindt...

Zo zal Rien Timmermans, toch van ruims na de oorlog, nooit een korst brood weggooien. "Dan breng ik het wel naar het hertenkamp". Frederik-Jan Bruijtel: "Soms, wanneer bijvoorbeeld iemand voordringt in een winkel, kan die hele lading woede ineens boven komen. Dan wordt ik veel woester dan het moment vraagt." En Edith Nagel herinnert zich dat haar vader bij ieder rood stoplicht zei dat het antisemieten waren bij de gemeente. "Een uitstekende houding om niet te hoeven kijken naar het verdriet wat onder die voortdurende boosheid zit."

Het opgeven van die waakzaamheid, van die wrok naar 'de andere kant', is heel moeilijk. Niet alleen de direct betrokken generatie vult zich met vooroordelen

tegen de vijand, ook bij de kinderen wordt die er flink ingepompt. In de Kombi-gespreksgroepen leidt dat wel eens tot merkwaaardige confrontaties. Een joodse vrouw die voor het eerst het kind van een NSB-er de hand drukt en controleert wat er nu eigenlijk klopt van haar ideeën over hem door hem te vragen: "Heb jij in opdracht van je vader joodse kinderen verraden?" Of het NSB-kind dat wil weten of de vrouw die als kind in een jappenkamp zat echt op een schatrijke plantage woonde met tientallen bedienden die als knipmessen bogen in de heerlijke zon.

De wrok tegen de ander kan de functie krijgen van een veiligheidsdrempel: zolang je een ander verwijten kunt maken en je waakzaam voor die ander moet blijven, hoef je niet te kijken naar wat er nu eigenlijk bij jezelf voor verdriet en kwaadheid zit. Zo krijgen nog steeds duizenden Nederlanders in alle leeftijden de kriebels van Duitse 'kuilengravers' op het Scheveningse strand. En kopen anderen per definitie geen Japanse auto.

Dat systeem van wrok-conserving geldt ongetwijfeld ook voor betrokkenen bij nieuwe oorlogen. Wat zullen Koeweitse kindjes hebben geleerd over Irakese kindjes, Palestijnse over joodse en Ierse over Engelse? 'De vijand' kan gemakkelijk uitgroeien tot een enorm, abstract monster, dat alleen leeft in de gedachten van een betrokkene. Zolang er geen confrontatie komt met de mens achter dat schrikbeeld, lijkt de angst reëel.

Voor de vier Kombi-mensen bepaalt hun aanraking met de oorlog ook hun zicht op hun eigen agressie. Frederik-Jan Bruijtel: "Ik ben altijd al gefascineerd geweest door Israël. Ik droomde ervan een Israëliisch soldaat te zijn. Onverschrokken, onoverwinnelijk. En een echte vijand - in Israël mag je racist zijn - de Arabieren, Palestijnen. Niet die vage angsten die mij hier in Nederland plaagden en me onderscheidden van mijn leeftijdgenoten. Toen ik op televisie zag hoe Israëliëse soldaten de handen kapot sloegen van Palestijnse kinderen, voelde ik dat ik dat ook had kunnen doen. Ik ben blij dat ik niet in een oorlogssituatie leef, want ik denk dat ik niet zo'n lekkere jongen zou zijn. Ik hoop dat ik daar nooit achter hoef te komen."

Rien Timmermans schrikt ervan: "Ik zou me nooit willen identificeren met een agressor. Dat doe je niet. En zeker een volk wat zoveel heeft meegemaakt." Voor Edith Nagel speelt pas sinds een

Wat hebben mensen nodig die met een oorlog te maken hebben? Cisca Israël: "Aandacht. Serieus nemen dat ze eraan lijden, ook als niet zij zelf, maar hun partner of hun ouders of grootouders de oorlog lijfelijk meemaakten. Luisteren."

paar jaar niet meer de dringende vraag aan elke oudere Duitser: 'Heb jij mijn moeder soms vermoord?'. "Want dan had ik hem eigenhandig willen vermoorden. Die wrok heb ik zo lang gevoeld. Maar ik kon hem ook niet opgeven omdat ik dat verraad had gevonden aan haar."

In haar fantasie heeft Cisca Israël wel al eens mensen gedood. "Niet de moordenaar van mijn vader. Dat vind ik zo'n miezerig mannetje. Daar voel ik zo'n minachting voor, dat ik er mijn gedachten zelfs niet aan wil vuilmaken".

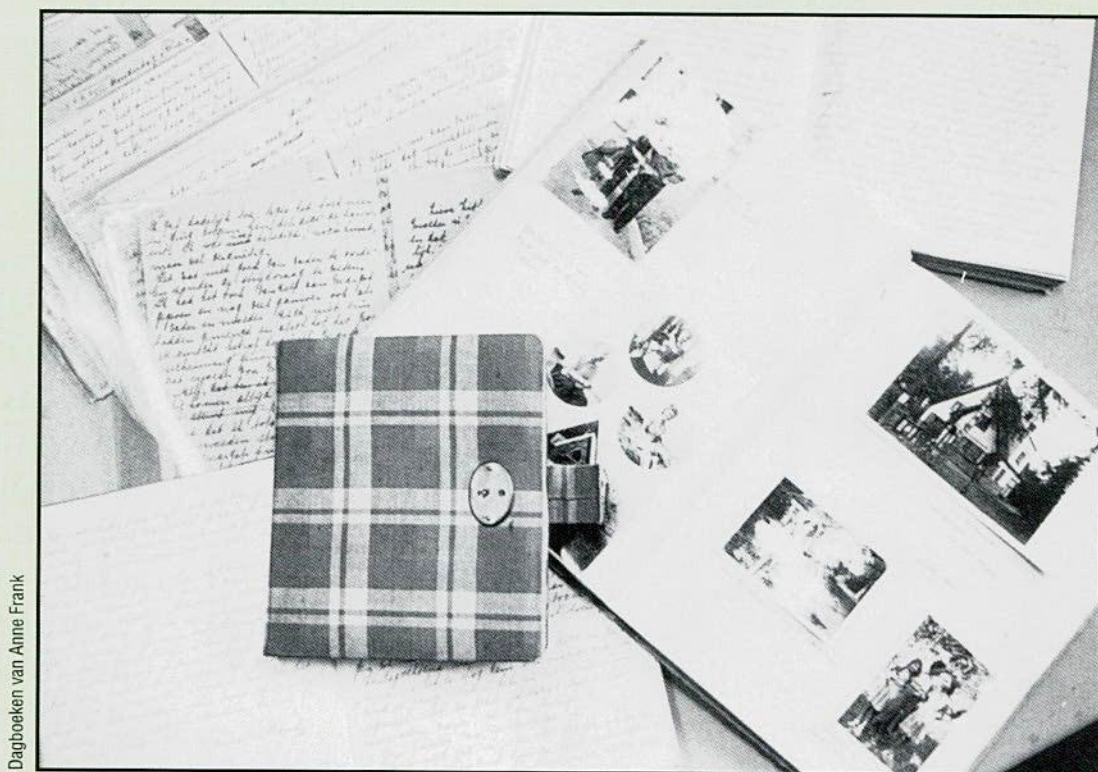
Wat hebben mensen nodig die met een oorlog te maken hebben? Cisca Israël: "Aandacht. Serieus nemen dat ze eraan lijden, ook als niet zij zelf, maar hun partner of hun ouders of grootouders de oorlog lijfelijk meemaakten. Luisteren." Edith Nagel: "Opnieuw leren de agressie

te leiden, de kwaadheid in de hand krijgen; niet te beheersen of te onderdrukken. Geen oorlog begint met een goede agressie-regeling." En Cisca Israël: "Ik heb inmiddels wel afgeleerd om te denken dat ik oorlogen moet kunnen voorkomen. Maar ik hoop dat ik een steentje kan bijdragen aan gesprekken tussen de kinderen van de direct betrokkenen, zodat de vooroordelen en de wrok worden doorbroken." En zo begint de mens aan het einde van de oorlog. ●

Kombi (afkorting van: Kinderen van de oorlog voor Onderlinge en Maatschappelijke Begeleiding en Integratie) organiseert op 5 juni in Utrecht en op 5 september in Arnhem een informatiedag voor wie zich voelt 'aangeraakt door de oorlog'. Informatie bij Kombi, tel.nr. 085-342800, Postbus 49, 6860 AA Oosterbeek.

GELUK ZIT IN DE MOMENTEN, ONGELUK IN DE TIJD

Vier dagboeken van jongeren in tijden van oorlog en vrede

Dagboeken van Anne Frank

Eén op de tien jongeren houdt een dagboek bij. Dat wordt angstvallig verborgen gehouden voor de buitenwereld en later meestal verscheurd of verbrand. Soms blijft een dagboek bewaard en krijgt het waarde als *document humain* van de opgroeiende jeugd. Zoals de dagboeken van Anne, Max, Karin en Lot. Geschreven in twee totaal verschillende tijden: in de jaren '30 en '40 en in de jaren '60. Dus met een (dreigende) oorlog als decor en in een tijd dat in West-Europa vrede heerst. Toch hebben de dagboeken meer overeenkomsten dan verschillen. Mieke Julien dook erin.

Anne Frank begint haar dagboek op 12 juni 1942, op de dag dat ze dertien jaar wordt. Nog geen maand later zit zij met haar familie ondergedoken in het Achterhuis aan de Prinsengracht in Amsterdam. Haar laatste aantekeningen dateren van 1 augustus 1944, drie dagen voordat de Duitsers het Achterhuis binnenvallen.

De schriften van Anne, half verborgen tussen een hoop oude boeken, tijdschriften en kranten, worden door de Duitsers over het hoofd gezien en door Miep Gies bewaard. Anne keert niet meer terug uit het concentratiekamp, en haar vader zorgt ervoor dat de overpeinzingen van zijn dochter in druk verschijnen.

door Mieke Julien

Max, geboren in Zwitserland, houdt ook een dagboek bij en noteert in 1935, dan achttien jaar oud, vrijwel dagelijks zijn gedachten. Zijn vader, arbeider in een locomotiefabriek, is al langere tijd werkeloos. Van het gezin kan alleen Max verder studeren. Hij is lid van de socialistische jeugd en politiek sterk geëngageerd. Decennia later, in 1980, geeft hij zijn dagboek zelf uit. In het voorwoord schrijft hij: *'Toen ik het dagboek schreef, had ik niet de bedoeling het in de openbaarheid te brengen. Ik schreef de dingen op om duidelijkheid te krijgen over mijzelf, om de wereld te begrijpen en ik zocht naar de zin en het doel van mijn leven.'*

Karin, geboren in Duitsland in 1960, koopt op haar zestiende jaar een dagboek met kunstleren omslag en een slotje. Ze schrijft 137 bladzijden tot de rand toe vol. Zij zit dan in het laatste jaar van de Hauptschule en geeft na haar eindexamen het boekje te lezen aan haar klasleerling Walter, de enige leerkracht met wie ze een goed contact heeft. Walter zorgt ervoor dat het dagboek wordt uitgegeven als een getuigenis van een opgroeiend meisje uit de arbeidersklasse.

Lot, geboren in 1963, houdt al vanaf haar dertiende jaar een dagboek bij. Op haar achttiende - ze zit dan in de eindexamenklas - maakt ze een keuze uit fragmenten die met school hebben te maken en stencilt die selectie (met als titel *Dagboek Dag School*) in een oplage van 170 exemplaren. Bij wijze van eindexamenstunt deelt Lot ze uit aan het lerarenkorps van de school, en hoopt zo de kloof tussen leraren en leerlingen, tussen volwassenen en jongeren te helpen overbruggen.

Vier dagboeken van jongeren. Op verschillende momenten geschreven en uit verschillende tijden. Die van Anne Frank is onbetwist het meest beroemd. Tot nu toe werden er meer dan vijftien miljoen exemplaren van verkocht in 36 landen. Haar dagboek wordt geroemd als oorlogsdocument maar is misschien nog wel meer te zien als een *document humain* van de opgroeiende jeugd. Net als de drie andere dagboeken. Wat is de rol van oorlog en van vrede in hun leven?

Voorop staat dat Max, Karin, Lot en Anne niet hebben gekozen voor de misen-scène waarbinnen hun leven zich moest afspelen. Zoals alle jongeren hadden zij niet de hand in welke wereld zij terecht zouden komen. Zij zijn er en moeten zich er in staande zien te houden. Zij zijn nog te jong om te mogen meedoen en worden daardoor gedwongen de wereld op afstand te bekijken. Aan de andere kant ageren zij ook in de dubbele betekenis van het woord. Zij komen in opstand, formuleren kritiek, verschillen van mening en doen wanhopige pogingen mee te doen, erbij te horen, zich een plaats te verwerven.

Het meest in het oog springend zijn dan ook de overeenkomsten tussen de dagboeken. Dezelfde thema's komen terug: conflicten met ouders, ontluikende seksualiteit, (ongelukkige) liefde, vriendschap en eenzaamheid. Die eenzaamheid is ook de reden om met een dagboek te beginnen: de basiservaring van alleen in het leven te staan en niemand te hebben die kan helpen bij vragen en problemen. Vaak zijn er ook lichamelijke en psychische problemen die zichzelf niet kunnen overzien, waarover ze niet kunnen of durven praten, omdat ze niemand vertrouwen. Reden om hun gedachten in monoloogvorm aan hun dagboek toe te vertrouwen.

Anne schrijft op 20 juni 1942: *'Nu ben ik bij het punt aanbeland, waar vandaan het hele dagboekidee begonnen is. Ik heb geen vriendin.'* En Max begint zijn dagboek op 4 januari 1935 met de woorden: *'Dit dagboek wil ik toevertrouwen wat ik met mijn ouders niet meer bespreken kan. Wat me innerlijk bezig houdt.'*

Karin verzucht op 5 maart 1976: *'Als er nou maar iemand was, iemand die mij in z'n armen neemt en zegt dat ik niet alleen ben, bij wie ik me geborgen kan voelen, niet hoeft te denken, alleen maar dromen en voor het ogenblik alles vergeten, al*

was het maar een moment.'

En Lot drukt het weer anders uit (28 augustus 1979):

*af en toe kan ik wel gillen
maar toch houd ik me stil
ik zou iets stuk kunnen maken
maar toch blijft alles heel
uiterlijk windstil, innerlijk een storm
uiterlijk zo vrolijk, innerlijk zo triest*

Behalve vragen en problemen is er ook kritiek en de pijn niet gehoord te worden, niet mee te tellen. Kritiek op ouders, op de school, op de gang van zaken in de wereld. In die volgorde. Hun dagboekcommentaar richt zich in eerste instantie op de mensen direct om hen heen. Van daaruit te verbreedt het zich tot een visie op mens en maatschappij. Zelfs bij Anne, die als enige van deze vier mensen direct in levensgevaar was, speelt de politieke situatie, de bezetting, de vervolging en het ondergedoken zijn, alleen op de achtergrond een rol. Op 27 maart 1944 schrijft ze: *'Een heel groot hoofdstuk in onze schuilgeschiedenis op papier moet eigenlijk de politiek innemen, maar daar dit onderwerp mij persoonlijk niet zo erg interesseert, heb ik het te veel links laten liggen.'* Vervolgens geeft ze plichtsgetroouw een beeld van de politieke discussie.

Over school

Lot, 17 februari 1981

Als ik me nu niet verzet tegen zaken op school die mij onmenselijk voorkomen, verzet ik me later ook niet.

Als ik nu niet kritisch ben, ben ik dat later ook niet.

Kritisch zijn betekent nadenken, nadenken betekent leren.

Lot, 3 april 1981

Ik hoorde dat enkele mensen op school mij niet gelukkig vonden. Ik lach nooit, dus ik kan het "ware" leven niet aan.

Ja, ja, gelukkig, vertel mij wat.

Alsof jullie altijd in de zevende hemel zweven.

Nooit ruzie, nooit verdriet? Knap hoor. Nee, voor mij zit geluk in de momenten, ongeluk in de tijd.

Max, 27 maart 1935

De school zou me kunnen boeien als ze die vragen zouden behandelen die ons jonge mensen bezighouden.

De seksuele vragen, het fascisme, de werkeloosheid, het oorlogsgevaar.

Lot, 27 september 1980

Vandaag had ik een gesprek met mijn conector over het feit dat ik zo vaak afwezig ben. Hij zei me dat ik school op de eerste plaats moest zetten. Hij vond

het goed voor me om mee te draaien, omdat ik me niet aan de mensen onttrekken moet.

Dat vind ik helemaal mooi. Ik heb school juist niet op de eerste plaats staan, juist omdat ik me niet aan de mensen onttrekken wil. School is niet met mensen samenleven en van elkaar leren. School is schoolvakken doen.

Max, 14 januari 1935

De kloof tussen de geschiedenis op school en het actuele gebeuren viel me vanmorgen op. De geschiedenis op school is zakelijk, bloedeloos, zonder strijd, omdat de hete adem van het leven uit haar geweken is.

Bij de stemming in het Saargebied is gestreden, geleden, gehoopt, gehaat. Kwellende angst voor onderdrukking, werkeloosheid, vervolging, verdreven worden uit het vaderland, hield de mensen bezig. In de kranteberichten is daarvan haast niets meer terug te vinden. In de geschiedenisboeken van morgen zijn het alleen nog maar zaken. In de geschiedenislessen ontbreekt angst en haat.

Ik word bang bij de gedachte dat het fascisme weer een nieuw gebied heeft veroverd.

Over eenzaamheid

Karin, 30 mei 1976

Eenzaamheid kan men dat beschrijven?

Is het een lege ruimte zonder licht, zonder lucht om te ademen?

De stilte waarin je je hart luid hoort kloppen?

Mensen, mensen, overal mensen, je kunt ze niet bereiken, de ruimte houdt je gevangen. Je ziet ramen en deuren, maar je kunt er niet uit.

Je spreekt maar degene tot wie je spreekt hoort het niet, want hij is er niet.

Is dat nu eenzaamheid? Ik vraag: is dat eenzaamheid?

Ik denk, nee ik voel, dat is het, dat is eenzaamheid.

Kan het nog erger worden?

Ik weet het niet, nee ik weet het niet, het is nou al erg genoeg.

Daar is de zon, ik zie haar, maar ze kan niet bij me binnenkomen.

Waar zijn m'n vrienden, of zijn het niet m'n vrienden?

Als ik ze nodig heb zijn ze er niet, ze zijn in de buurt maar ik kan niet bij ze komen.

Ik roep mijn moeder, maar zij is er ook niet en ze zou me niet begrijpen.

Wat betekent leven, heeft dat woord een zin?

Als dit het leven is, wat is dan de hel? Waarom leven we dan?

Om onszelf te kwellen voor een enkel ogenblik van geluk?

Het geluk is groot zegt men, maar zo groot is het geluk niet.

Zo groot kan het geluk helemaal niet zijn, dan zou er niet zoveel ellende zijn op deze wereld.

sies die er in het Achterhuis plaatsvinden om te eindigen met: 'Ik zou over die politiek nog veel meer kunnen schrijven (...), maar ik heb vandaag eerst weer een heleboel anders te berichten.' En ze verhaalt van de reacties van de volwassenen op de paar uurtjes die ze elke dag met Peter, voor wie ze amoureuze gevoelens koestert, op de zolder van het Achterhuis doorbrengt.

De oorlog is niet meer dan het decor waartegen haar leven zich aftekent. Het is door de oorlog dat er te weinig boter is. Dat de ramen niet open mogen, dat ze zachtjes moet lopen en dat er geen maandverband is. Af en toe beschrijft ze de grote verschrikkingen, het oppakken van goede vrienden, de berichten over vergassen, de groeiende haat tegen joden, de diepe doodsangst die haar onder het bed doet kruipen. Maar meestal blijft die

realiteit in haar dagboek op de achtergrond en is Anne vooral gericht op het gezin en op de relaties in het Achterhuis.

Max, Karin en Lot leven niet in oorlogstijd, maar dat wil niet zeggen dat zij vrede hebben met de wereld. Max voelt zich een eenling in zijn gezin. Vanwege zijn politieke activiteiten krijgt hij een bijna onoverkomelijk conflict met zijn vader. Ook binnen de socialistische jeugd stelt hij zich kritisch op. Hij maakt ruzie met vrienden die naar zijn idee meisjes misbruiken, bekommerd hij zich om een meisje dat ongewenst zwanger wordt en maakt hij zich intussen bezorgd over het feit dat hij masturbeert. In 1935 is hij zich al zeer bewust van de gevaren van het oprukkende fascisme. 'De oorlogsfoto's van verminkten hebben me ontzet. Menselijke gezichten zonder neus, zonder

Over volwassenen

Karin, 11 februari 1976

Ja, ja, volwassenen. We moeten in het huishouden helpen, op de zusjes passen, daarvoor zijn we oud genoeg, dan moeten we volwassen zijn. Maar als we iets willen, naar de disco en een vriend, dan zijn we kinderen, dan is er geen geld voor.

Anne, 2 maart 1944

Wij mogen geen oordeel hebben! Ja, ze zijn verschrikkelijk modern. Geen oordeel hebben! Men kan zeggen, je moet je mond houden, maar geen oordeel hebben bestaat niet. Niemand kan een ander zijn oordeel verbieden, al is die ander nog zo jong. En niemand, vooral hier die idiote wijzen, kunnen ons begrijpen, want we zijn veel gevoeliger en veel verder met onze gedachten dan iemand van hier maar in de verste verte zou vermoeden.

Karin, 18 januari 1976

Ik wil eindelijk leven zoals ik het wil.

Gisternacht heb ik geleefd, ik was gelukkig. Ik ben om half 3 's nachts thuisgekomen. Nu heb ik huisarrest, 14 dagen.

Oh, het is zo simpel straffen uit te delen, zij verstandige, rechtvaardige volwassenen.

Zij denken alles te weten, zij hebben geen hart, zij willen niets begrijpen want ze zijn bang om te zeggen dat zij er spijt van hebben.

Anne, 30 januari 1943

Ik damp van woede en ik mag het niet tonen.

Ik zou willen stampvoeten, schreeuwen, moeder eens hard door elkaar schudden, huilen en weet ik wat nog meer om de nare woorden, de spottende blikken, de beschuldigingen die als pijlen uit een scherp gespannen boog mij elke dag opnieuw treffen en die zo moeilijk uit mijn lichaam te trekken zijn.

Ik zou moeder, Margot, V.P., Pf. en ook vader toe willen schreeuwen:

Laat me met rust, laat me eindelijk een nacht slapen zonder dat m'n kussen nat van de tranen, m'n ogen brandden en hoofdpijn mijn hoofd beukt. Laat me weg, weg van alles, liefst weg van de wereld.

Maar ik kan het niet, ik kan hun mijn vertwijfeling niet laten zien. Ik kan hun geen blik laten slaan in de wonden die ze mij toebrachten. Ik zou het medelijden en de goedmoedige spot niet kunnen velen, ook dan nog zou ik moeten schreeuwen.

Iedereen vindt me aanstellerig als ik praat, belachelijk als ik zwijg, brutaal als ik antwoord geef, geslepen als ik een goed idee heb, lui als ik moe ben, egoïstisch als ik een hap teveel eet, dom, laf, berekend, enz.

De hele dag hoor ik niets anders dan dat ik een onuitstaanbaar wicht ben, en hoewel ik erom lach, doe alsof ik me er niets van aantrek, kan het me wel wat schelen, zou ik God wel willen vragen me een andere natuur te geven die alle mensen niet tegen me in het harnas jaagt.

kin, de mondpartij weggeschoten, door vlammenwerpers verkoold, door gifgas verblind. Nee, nee, nooit weer oorlog. Waarom zou het zich herhalen? Ik weet dat mijn jonge leven zin heeft als ik al mijn vaardigheid en kracht inzet om het ondenkbare te verhinderen.'

Hij kan zijn aandacht niet meer bij school houden, de schoolvakken zeggen hem niets en het liefst zou hij de school verlaten om zich daarbuiten in te zetten voor een betere maatschappij. Een ervaring die ook Lot, 45 jaar later, in haar dagboek verwoordt.

Het dagboek van Karin bevat geen enkele passage over school, terwijl ze daar toch een groot gedeelte van haar dag doorbrengt. Dat ze er geen woord aan vuil maakt, is veelzeggend. Ze probeert vooral een wereld voor zichzelf te scheppen. 'Ik zou de wereld niet zo willen zien zoals die is. Ik wil mijn eigen wereld, een gekke wereld.' En die zoekt ze dan maar in de vele discotheken, in de muziek, de drank en in de armen van enkele jongens.

Vier dagboeken, geschreven in oorlog en in vrede. Ze vertonen meer overeenkomsten dan verschillen. Het zijn dagboeken van jongeren die opgroeien in een wereld waar zij nog geen vat op hebben. Het verschil tussen hen wordt pas evident als we kijken naar hoe het verdere verloop van hun leven is. Alleen Anne Frank sterft als kind, in maart 1945 in Bergen-Belsen.

Op 3 februari 1944 schrijft ze nog in haar dagboek: 'Ik ben nu zover gekomen, dat het me niet meer veel schelen kan of ik dood ga of blijf leven, de wereld zal ook zonder mij verder draaien en ik kan me tegen deze gebeurtenissen toch niet

verzetten.

Ik laat het er nu op aankomen, maar als ik gered word, en voor de ondergang bespaard blijf, dan zou ik het ontzettend vinden als ik m'n dagboeken en m'n verhaaltjes kwijt was.'

Over seksualiteit

Max, 8 januari 1935

Ik heb altijd een slecht geweten als ik de onanie niet kan weerstaan. Is het dan schadelijk voor de gezondheid, zoals ik in het voorlichtingsboekje van mijn ouders, dat ze onder de was verstoppt hebben, gelezen heb?

Karin, 5 juni 1976

Wat moet ik doen als ik werkelijk zwanger ben? Hoe zeg ik het mijn moeder? Hoe graag ik ook een kind wil, ik vraag me telkens weer af hoe ik het op moet voeden. Ik bedoel, ik ben pas zestien, ik heb geen werk en dit kind zou zonder vader opgroeien.

Lot, 26 januari 1981

Ik herinner me de maatschappijleerles in de derde klas. We kozen allemaal voor het onderwerp 'seksualiteit'. Er was grote interesse dus. Maar toen we eenmaal begonnen met dit

onderwerp, hielden we allemaal ons mond. Terwijl ik in die tijd toch masturbeerde en me daarvoor schaamde. Ze zaten we dus met zijn allen, ieder met zijn eigen gedachten, de schaamte die ons tegenhield ons uit te spreken.

Anne, 24 maart 1944

Om over je ongesteldheid met een jongen te spreken en een jongen over zijn aangelegenheden met een meisje is toch zeker niet zó alledaags. Ik zou Peter over dit onderwerp nog heel wat willen vragen, maar ik ben altijd bang dat hij denkt, dat ik over niets anders kan praten.

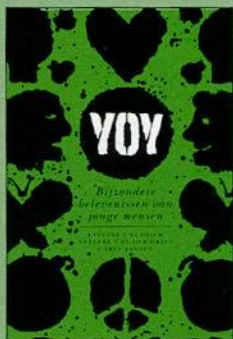
Ik wou hem vragen of hij wel weet hoe een meisje er eigenlijk uitziet. Een jongen is van beneden geloof ik niet zo ingewikkeld ingericht als een meisje.

YOY

Bijzondere belevenissen van jonge mensen

Naar aanleiding van de televisieprogramma's is een boek verschenen. In *YOY, bijzondere belevenissen van jonge mensen* vertellen jongeren over hun eigen leven, over hun relaties, verantwoordelijkheid, zelfstandigheid, seks en dood – en ze worden nu eens niet in de rede gevallen door volwassenen.

f 17,50

YOY, bijzondere belevenissen van jonge mensen is te bestellen bij de Humanistische Omroep Stichting. Maak f 17,50 over op gironummer 9449 tnv. H.O.S. te Hilversum o.v.v. *boekje YOY* en u krijgt het per omgaande toegestuurd.

RADIO

De Verbeelding

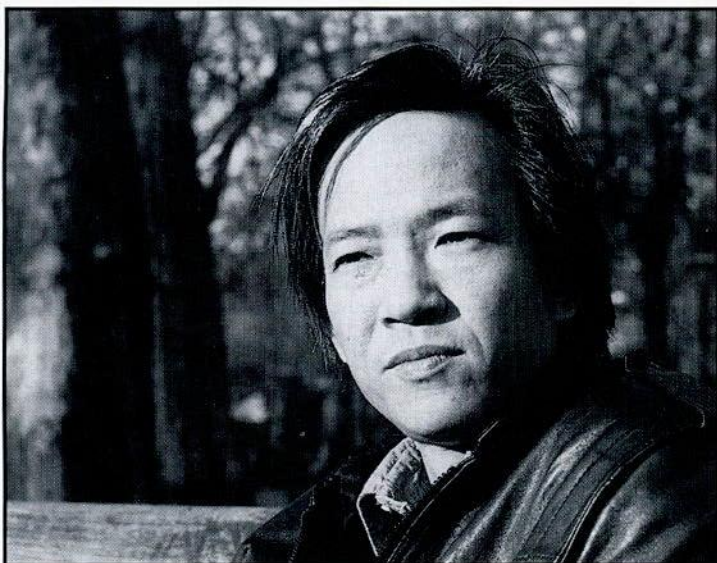
Ook in mei zendt de HOS weer vijf verse Verbeeldingen (met onder meer en onder voorbehoud Franco Ferrucci, Emile van Lennep en Clara Schumann) en vier actuele Spiegels uit, op respectievelijk Radio 1 (zondag, 9.00 uur) en Radio 5 (woensdag, 12.30 uur). Een

exacte inhoudsopgave kunt u vinden op NOS Teletekst. Voor de Verbeelding slaat u op de zaterdag voor uitzending pagina 260 op, en voor de Spiegel pagina 255 op de woensdag van uitzending.

Het Voordeel van de Twijfel

Maandag, 12.05 - 13.00 uur, Radio 5

In het maandagmiddagprogramma op 4 mei "De tijd van het zwijgen", een gesprek met de schrijfster Chaja Polak over pijnlijke en hartverwarmende ervaringen en herinneringen. Op 11 mei een portret van de Amerikaanse humanist Ies Spetter, een van de deelnemers aan het komende IHEU-congres in Amsterdam. Op 18 mei wordt Johan Amos Komensky herdacht, beter bekend als Comenius. Deze Tsjechische theoloog, filosoof en opvoedkundige vluchtte als zovele vervolgden in de 17de eeuw naar Nederland waar hij in 1670 in Naarden werd begraven. Hoe leeft hij voort in onze herinnering? De kleine middenstand staat centraal in de uitzending van 25 mei. Aan de hand van het prachtige vorig jaar verschenen fotoboek "Een aflopende zaak" een programma over het verdwijnen van de kruidenier op de hoek waarmee tevens een belangrijke sociale functie uit de samenleving verdwijnt.

TELEVISIE

Op Nederland 3 is mei de laatste maand voor Hanneke Groenteman's Droom en Daad (iedere maandag tot en met 1 juni, 20.50 - 21.25 uur). Zondag 3 mei (23.30 - 00.10 uur) is gereserveerd voor Stanley Rensch, strijder voor de mensenrechten in Suriname. Rensch is de tweede internationaal vooraanstaande humanist die geportretteerd wordt ter gelegenheid van het congres van de IHEU dat deze zomer in Amsterdam wordt gehouden. Programmaker Charles Leeuwenkamp volgde Rensch tot diep in het binnenland van Suriname. Rensch sprak er met nabestaanden van slachtoffers van de militaire terreur en nam de schade op in enkele verwoeste dorpen.

In deze serie worden in juli nog twee portretten uitgezonden, van Sicco Mansholt en György Konrad. De maand mei (en het begin van juni) staat verder in het teken van de Chinese dichter-publicist Duoduo.

Duoduo

Maandag 25 mei, 20.25 - 20.50 uur

Zondag 31 mei, 22.05 - 22.35 uur

Zondag 7 juni, 22.05 - 22.35 uur

4 juni 1989: het Plein van de Hemelse Vrede in Peking wordt bestormd door tanks. Een korte periode van hoop wordt bruut beëindigd. De Chinese dichter Duoduo, op dat moment in Nederland op uitnodiging van Poetry International, besluit niet terug te keren naar zijn vaderland en gaat in Londen wonen. Na intensief contact met theatermaker Peter de Baan - toen werkzaam bij het Amsterdamse theater de Balie - schrijft hij op diens verzoek het toneelstuk 'Krekelvechten'. Het stuk is voor Duoduo een zoektocht naar zijn eigen geschiedenis en naar een manier om dat aan het westerse publiek te laten zien.

Het speelt in een dorpje op het Chinese

platteland waar het dorpshoofd, een leraar en hun vrouwen verzeild raken in een onoverzichtelijke kluwen van relaties. Dat vormt het uitgangspunt van een inktzwarte parabel over de onvermijdelijke loop van de Chinese geschiedenis, de macht van de grootvader en het lot van hun kleinzonen.

Na een verblijf in Londen leeft en werkt Duoduo sinds de herfst van 1991 in Leiden waar hij als writer in residence verbonden is aan de Universiteit. Dankzij zijn poëzie, zijn columns (die verschijnen in NRC/Handelsblad) en een televisieoptreden bij Adriaan van Dis, heeft Duoduo inmiddels grote bekendheid verworven. Hij wordt gezien als één van de belangrijkste dichters van zijn tijd en geldt als een vooraanstaande, eigenzinnige spreker van de Chinese oppositie.

De HOS zendt een bewerking uit van de theatervoorstelling. Duoduo herschreef zijn stuk daartoe samen met de Nederlandse schrijver Willem van Toorn. Krekelvechten wordt in twee delen uitgezonden, op zondag 31 mei en zondag 7 juni, na het 10-uur journaal: 22.05 - 22.35 uur.

Duoduo over deze voorstelling: 'Het krekelvechten was één van de grootste geneugten in onze kinderjaren in Peking. Als je twee mannetjeskrekels samen in een potje stopt, raken ze onmiddellijk in een fel gevecht verwikkeld, dat niet ophoudt voordat bij een van de twee de vleugels, ogen en eventueel de kop zijn afgebeten. De twee grote krekels die we nu te pakken hadden, bleven echter stilletjes bij elkaar zitten. Zelfs toen we ze met grassprietjes een beetje uitdaagden, vochten ze niet. "Kijk dan", zei een vriend van mij, "in Amerika vechten zelfs de krekels niet, laat staan de mensen!" Ik zei: "Dat komt doordat Amerikanen nu eenmaal geen krekels vangen en dwingen om met elkaar te vechten. Amerikaanse krekels hebben geen traditie op het gebied van de strijd.'" (Column in NRC/Handelsblad, 17 januari 1990)

Voorafgaand aan Krekelvechten een interview met Duoduo, waarin de schrijver, zijn geschiedenis en zijn verhaal worden geïntroduceerd. Dit programma wordt uitgezonden op maandag 25 mei, van 20.25 - 20.50 uur.

Nadere informatie: Postbus 135
1200 AC Hilversum 035 - 284689

De dichter Duoduo

Van het hoofdbestuur

Evaluatie

Begin april heeft de jaarlijkse evaluatie van het hoofdbestuur plaatsgevonden. Vrijdagavond stond "Het HV in ontwikkeling" op het programma, zaterdagochtend de eigenlijke evaluatie van het functioneren van het hoofdbestuur, en zaterdagmiddag de stand van zaken wat de reorganisatie betreft en de vervolgonwikkelingen. Naast het vergadergedeelte waren er mogelijkheden gecreëerd om informeel, zonder "schrikbewind van uur en feit", met elkaar van gedachten te wisselen.

Aprilvergadering

De jaarrekening 1991 staat op de agenda van de aprilvergadering evenals een aantal stukken ter voorbereiding van het congres in november. Zo is een belangrijke plaats ingeruimd voor de bespreking van het concept-beleidsplan. Voor het opzetten hiervan is mede gebruik gemaakt van de onderzoeksresultaten van het Onderzoeksinstituut van de Universiteit voor Humanistiek.

Externe contacten

Tenslotte dient van de verschillende externe contacten gedurende de verslagperiode de bespreking tussen een delegatie van de Tweede Kamerfractie van het CDA en het hoofdbestuur vermeld te worden.

Jorine Boegem,
algemeen secretaris

Tolerantie in Zutphen

Op zondag 24 mei wordt in Zutphen een bijeenkomst gehouden over het thema 'tolerantie'. Daarbij speelt de vraag hoe ver onze tolerantie gaat. Toelichting: een homo-huwelijk gaat misschien nog, maar een kind door hen laten accepteren? En tolerantie lukt eventueel nog, maar is dat ook acceptatie? Deelnemers van de werkgroep Voorlichting van het C.O.C. in Deventer zullen na een korte inlei-

ding de discussie op gang brengen aan de hand van een aantal stellingen. Plaats is 't Praethuis van De Polbeek aan de Van Dorenborchstraat 1 in Zutphen. Aanvang 10.30 uur (zaal open om 10.00 uur). Toegang is gratis.

Kampeerweekend van Jonge Humanisten

Zin om je vleugels uit te slaan, te genieten van natuurlijke vrijheid? Terug naar het paradijs! Zin om ten hemel te varen? Dat kan, want er komt een kampeerweekend op Hemelvaart van donderdag 28 tot en met zondag 31 mei in een natuurgebied. Op het terrein zullen drie zespersoonstenten staan. Het maximaal aantal deelnemers is 35. Het is dus handig als in ieder geval een paar mensen een tent meenemen.

Het is de bedoeling dat het vooral gezellig gaat worden, daarnaast gaan we ons bezig houden met kunst en natuur. als afsluiting van de dagen is er een borrel. We hopen veel

nieuwe gezichten te zien dus, ben je jong, niet persé van geest, maar wel tussen 18 en 30 jaar dan kun je mee. Kosten van dit weekend: f 75,- Opgeven bij Ariane de Brauw, tel.nr.: 030 - 318145.

Individualisme in Den Bosch

Op dinsdag 19 mei is er in de grote zaal van Clockenweerde een thema-avond over individualisme. Aanvang: 20.00 uur, adres: Klokkelaan 97, Den Bosch.

Leren denken en voelen in Enschede

Op donderdag 14 mei zal de heer Schuppers van Vrije School in Almelo een inleiding houden over het thema 'Leren denken - leren voelen'. Zijn toelichting: Ons denkpatroon is gericht op verstandelijke ontwikkeling en begint al op de kleuterschool. Ontwikkeling van andere vermo-

gens die de mens heeft - zoals creativiteit - is er nauwelijks bij. Waar dat wel gebeurt, is de Vrije School, gebaseerd op de pedagogische ideeën van Rudolf Steiner. Plaats: het Rode Kruisgebouw, Blekerstraat 81 te Enschede. Aanvang 20.00 uur.

Op 12 juni studiedag 'Vrijwilligerswerk, zwaar werk' in Utrecht

Deze studiedag is bedoeld voor uitvoerende vrijwilligers binnen het HV maar staat ook open voor professionele werkers die zorg en aandacht willen hebben voor de meerwaarde van vrijwilligerswerk. Aansluitend op deze studiedag is er een afscheidsreceptie van Hildegard Wassenaar, coördinator van de vrijwillige hulpverlening van het HV.

Op de dag zal in een drietal gesprekken drie onderwerpen worden belicht. Het eerste onderwerp is de historisch-maatschappelijke waarde van vrijwilligerswerk. Gespreksdeelnemers zijn J. de Boer (wethouder in Leeuwarden), G. Postma (vrijwilliger vrouwenwerk), A. 't Hart (vrijwilliger relativeringingen) en H. Wassenaar.

Het tweede gespreksonderwerp is de persoonlijke, levensbeschouwelijke en zingevende waarde van vrijwilligerswerk. Hiervan zijn de deelnemers: H. Kunneman (hoogleraar Universiteit voor Humanistiek), H. Wassenaar, B. Berg (vrijwilliger Plaatselijke Geestelijke Verzorging) en F. Miedema (vrijwilliger Telefonische Hulpdienst).

Het derde onderwerp is de politieke-maatschappelijke waarde van vrijwilligerswerk. Deelnemers aan dit gesprek zijn M. van den Burg (lid Tweede Kamer PvdA), J. Bots (vrijwilliger Uitvaartbegeleiding), M. Verbrugge (vrijwilliger-bestuurder) en H. Wassenaar. De gesprekken staan onder leiding van A. van Rooij.

Daarna zal in groepen worden gewerkt aan praktijkvoorbeelden om zo duidelijk te krijgen welke rol verschillende waarden spelen in vrijwilligerswerk. Tot slot volgt

een openbaar debat met conclusies, vragen en opmerkingen tussen deelnemers en een forum dat bestaat uit de deelnemers aan de drie gesprekken.

Deze dag begint om 10.00 uur en eindigt om 16.30 uur. Van 17.00 uur tot 19.30 uur vindt de afscheidsreceptie plaats. De kosten van deze studiedag zijn f 17,50 voor HV-leden en uitvoerende vrijwilligers en f 40,- voor belangstellenden (inclusief studiemap en lunch). U kunt zich schriftelijk aanmelden door het juiste bedrag over te maken op giro 197930 van het Humanistisch Verbond te Utrecht onder vermelding van 'Studiedag 12 juni, nr. 457.23'. Na overmaking ontvangt u een studiemap met routebeschrijving. Verdere informatie: 030-318145 (Dini Boer).

Vriendschap in Zwolle

Coert Reinking uit Groningen zal op woensdag 6 mei een lezing houden over het onderwerp vriendschap. Zijn toelichting: deze lezing gaat over de waarde van vriendschap. Wat is het verschil tussen liefde en vriendschap? En is er verschil tussen mannen- en vrouwenvriendschappen? In hoeverre hebben vriendschappen te maken met het al dan niet kunnen uiten van emoties? Wanneer zijn vriendschappen bedreigend voor een relatie? Plaats: 'De Hilde' van de Havesate te Zwolle. Aanvang: 20.00 uur.

Lezingenserie in Friesland

De afdelingen Leeuwarden en Heerenveen organiseren tussen september en volgend jaar maart een lezingenserie onder het motto 'filosoferen voor een breed publiek'. De lezingen worden gehouden op zondagmiddagen tussen 14.00 uur en 16.30 uur in de zaal van het Friesfilm circuit, Beursgebouw, Zaailand in Leeuwarden. Programma: op 19 september Wim van Dooren over Nietzsche, 11 oktober Rob Tielman over de cultuur-historische achtergronden van het humanisme, op 8 november Harry Kunneman en Jan Glastra van Loon in debat over humanisme en postmodernisme, op 13 december geeft A.Ch.Pieron een inleiding over het sterven en de dood, op 10 januari 1993 A.Ch.Pieron over vrijheid en waarheid, 14 februari

Henk Manschot over medische ethiek en 21 maart zal Marcel Fresco dwarsverbanden leggen tussen alle zes lezingen.

Leden en belangstellenden kunnen zich opgeven voor deze lezingenserie door overmaking van een bijdrage in de kosten: f 35,- per persoon voor leden en f50,- voor belangstellenden (koffie en thee inbegrepen) op giro 857558 ten name van de penningmeester van de afdeling Leeuwarden te Giekerk. Nog voor de zomervakantie zal de deelnemers een volledig programma worden toegezonden met een literatuuropgave en per inleider een viertal stellingen, aan de hand waarvan richting zal worden gegeven aan de discussie. Deze zal plaatsvinden onder leiding van J. Kroos uit Drachten.

Clari Passchier in Purmerend

Op 18 mei zal hoofdbestuurslid Clari Passchier een lezing houden over humanisme en vrouwenemancipatie. Plaats: recreatieruimte De Triangel van De Gorselaar, Beatrixplein 209 in Purmerend/De Gors. (Naast het NS-station en het nieuwe busstation). Aanvang: 20.00 uur.

Wim Klinkenberg in Havelte

De bekende journalist Wim Klinkenberg, onder andere auteur van een kritische biografie over Prins Bernhard, houdt op donderdag 14 mei een lezing over een nog nader te bepalen onderwerp. Plaats: de Veldkei te Havelte, aanvang: 19.45 uur. Introducees zijn welkom.

Els Berkhout in Zutphen

Zij werkte mee aan het rapport 'De bio-maatschappij', waarin een humanistische visie wordt gegeven op de ethiek van het bio-medisch handelen. Op dinsdag 12 mei zal zij ingaan op de bio-medische vragen bij de aanvang van het leven. Plaats: De Hanzehof, Coehoornsingel 1 te Zutphen. Aanvang 20.00 uur. Kosten: f 5,- voor niet-leden en f 2,50 voor leden.

Over islamitische scholen in Amstelveen

Op woensdag 27 mei wordt in het wijkcentrum De Bolder, Groenhof 141 in Amstelveen een lezing gehouden over islamitische scholen in Nederland door dr. K. Wagtendonk. Hij is verbonden aan de Universiteit van Amsterdam als Islamoloog. Aanvang 20.00 uur, zaal open om 19.30 uur.

Lid worden van het Humanistisch Verbond in eenvoudig.

Lid worden van het HV is eenvoudig. Stuur een kaartje met uw naam en adres naar: Postbus 114, 3500 AC Utrecht. U kunt ook bellen: 030 - 318145.

Als richtlijn voor de hoogte van de contributie wordt een half procent van uw bruto-inkomen aangehouden. Als minimum-contributie geldt een bedrag van f 75,-, als u een bruto-jaarinkomen heeft van f 18.000,- of hoger. Is dat bruto-inkomen lager dan f 18.000,- dan betaalt u f 45,-. Jongeren onder de 27 jaar betalen een minimum van f 35,-. U kunt de contributie desgewenst in termijnen betalen: per kwartaal of per halfjaar.

Uitgangspunt is het individueel lidmaatschap. Per lid kan een persoon, wonend op hetzelfde adres, zonder enige verdere kosten medelid worden. Deze ontvangt dan geen Humanist. Bij aanmelding ontvangt u van ons een acceptgirokaart om te betalen. *U kunt ook eerste een gratis informatiepakket aanvragen*

Stuur dan een kaartje naar: Humanistisch Verbond, Postbus 114, 3500 AC Utrecht. Of nog makkelijker: bel 030 - 318145.

Een abonnement op de Humanist voor slechts f 30,-

Voor slechts drie tientjes krijgt u een jaar lang de Humanist in de bus. Eén telefoontje naar het Humanistisch Verbond is voldoende: 030 - 318145 (toestel 28). En als u lid wordt van het HV, krijgt u het blad gratis.

